

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

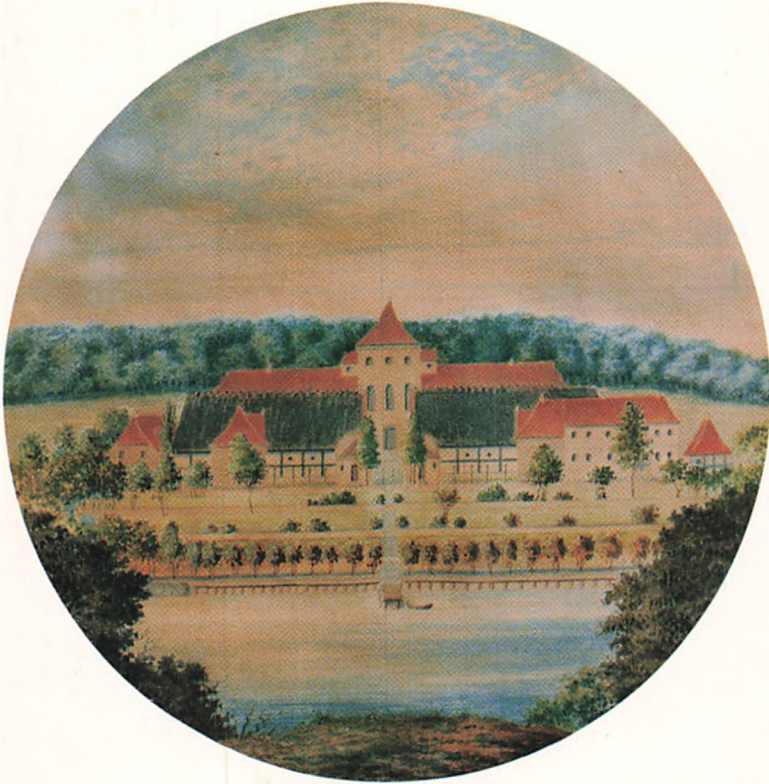
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HALD

Chr. Jacobsen

DEN SELVEJENDE INSTITUTION HALD
1985

CHR. JACOBSEN

HALD
– *en vejledning
for besøgende*

Udgivet af
Den selvejende institution Hald
1985

© Chr. Jacobsen: HALD – en vejledning for besøgende
Udgivet af Den selvejende Institution Hald, 1985.
Lay-out og tryk: Nørhaven a/s, Viborg. 1 udg., 2. oplag 1991.
Billedredaktion: Chr. Jacobsen & Erling Greve Kristensen.
ISBN 87-981766-0-9

Salg og distribution:
Hald Hovedgaard, Ravnsbjergvej 76, 8800 Viborg
86 63 84 10

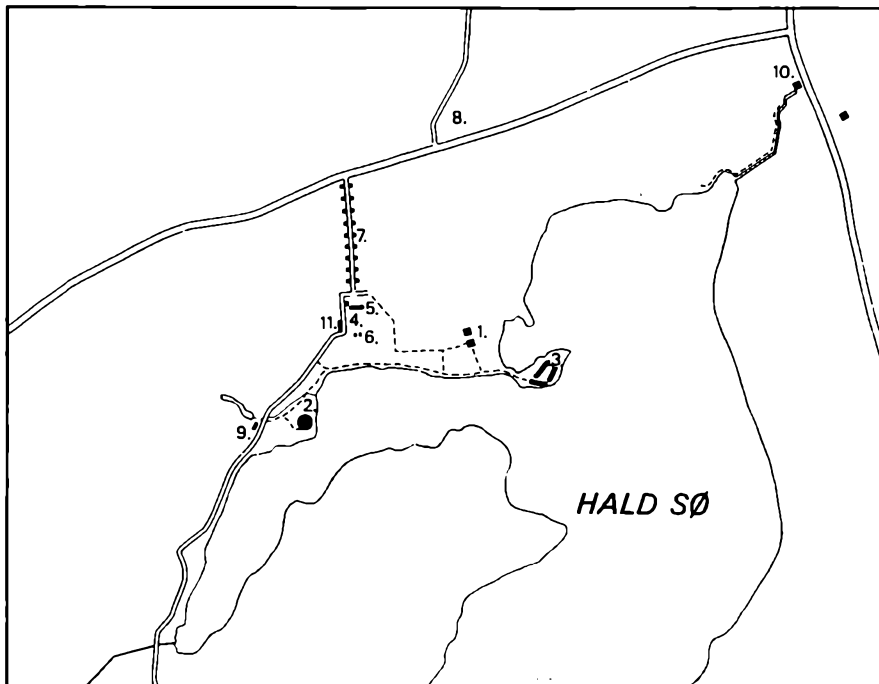
Af samme forfatter:
„Gudenå – Fiskeri, Pramfart, Kraftværk“, 111., 155 s.,
Udgivet af Historisk Samfund for Viborg Amt, 1981.
„Skærver, Tegl og Moseørv“. Råstoffer på Viborgeggen. 47 s.
Viborg Leksikon nr 5, Viborg Stiftsmuseum, Viborg 1987.
„Fra Alheden“, 278 s. 111. af Jørn Birkeholm. Forlaget Solsikken,
Viborg 1990.

Denne bog, der udkommer i forbindelse med Den selvejende
Institution Halds 10-års jubilæum, udgives med støtte fra
Nørhaven a/s, Viborg.

Billederne på omslagets for- og bagside omtales nærmere på side 52.

Indhold

Indledning	7
Det første Hald, Brattingsborg	9
Det andet Hald, Niels Bugges Hald	15
Det tredje Hald, biskop Jørgen Friis' Hald	22
Det fjerde Hald, Gregers Daas Hald	44
Det femte Hald, Hald Hovedgaard	49
Haven	61
Vildtbanestenene, Niels Bugges hugtænder	65
Haldlejrene	67
Bækkelund og Niels Bugges kro	71
Non mølle og Non mølle kro	76
Hald Laden	78
Den selvejende institution Hald	80
Ejerliste	93
Billedfortegnelse	94
Litteratur	96

Situationskort over Haldområdet med angivelse af de i bogen omtalte lokaliteter. 1. Det første Hald, Brattingsborg. 2. Det andet Hald, Niels Bugges Hald. 3. Det tredje Hald, biskop Jørgen Friis' Hald. 4. Det fjerde Hald, Gregers Daas Hald. 5. Det femte Hald, Frederik Schinkels Hald, nuværende Hald Hovedgaard. 6. Pavillonerne i Halds park. 7. Vildtbanestenen, Niels Bugges hugtænder. 8. Haldlejrene. 9. Bækkelund og Niels Bugges kro. 10. Non mølle. 11. Hald Laden med udstilling. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

Indledning

Det er en kendt sag, at egnen omkring Hald i geologisk henseende indtager en særstilling, som har gjort området berømt, ikke alene i Danmark, men i hele Europa. Mindre kendt er det, at også i kulturhistorisk henseende rummer Haldegnen aktiver, som placerer den i særklasse, i hvert fald efter danske forhold. Der tænkes her på den omstændighed, at der ved nordenden af Hald sø findes ikke mindre end 5 eksempler på stormandsbyggeri rækkende i tid fra middelalderborgen til den klassicistiske herregård. Det ene byggested er blevet afløst af det andet – Hald har således holdt flyttedag ikke mindre end 4 gange, hvilket er helt enestående i dansk bygningshistorie.

De 3 ældste anlæg, der alle kan karakteriseres som borge i medfør af deres forsvarsværker, ligger nu hen som tomter. Det fjerde anlæg, der bedst kan kaldes en gård, er fuldstændig forsvundet uden at efterlade sig spor i terrænet og kendes derfor kun fra billeder og skriftlige kilder. Det femte anlæg eksisterer fortsat og er naturligvis det, som kendes under navnet Hald Hovedgaard. Fælles for alle 5 anlæg er det, at vores viden om dem er mangelfuld – forbløffende mangelfuld. Dette skyldes, at hverken arkæologer eller historikere indtil nu har interesseret sig synderlig for Hald, og en dækkende fremstilling af gårdens historie vil ikke kunne skrives, før omfattende gravninger i såvel terræn som arkiver har fundet sted.

De mange huller i vort kendskab til Halds historie har tvunget – eller fristet – historikerne til at opstille et system af gisninger, som forklarer de dunkle punkter. Af gode grunde gør nærværende bog ikke forsøg på at ændre på dette, og læseren kan derfor ikke vente her at finde store nyheder, men nok enkelte små vedrørende detaillén. Hensigten har da også kun været at fremlægge et arbejde, som i kortfattethed introducerer den besøgende i Halds historie.

Ud over de 5 Hald'er omtales en del andre lokaliteter, som på den ene eller den anden måde har tilknytning til Hald. På situationskortet foran er alle de nævnte steder afmærket, hvorved enhver sættes i stand til at finde frem til seværdighederne og gennem selvoplevelsen opnå følelsen af samhørighed med både naturen og de tidligere generationer på og omkring Hald.

DET FØRSTE HALD

Brattingsborg

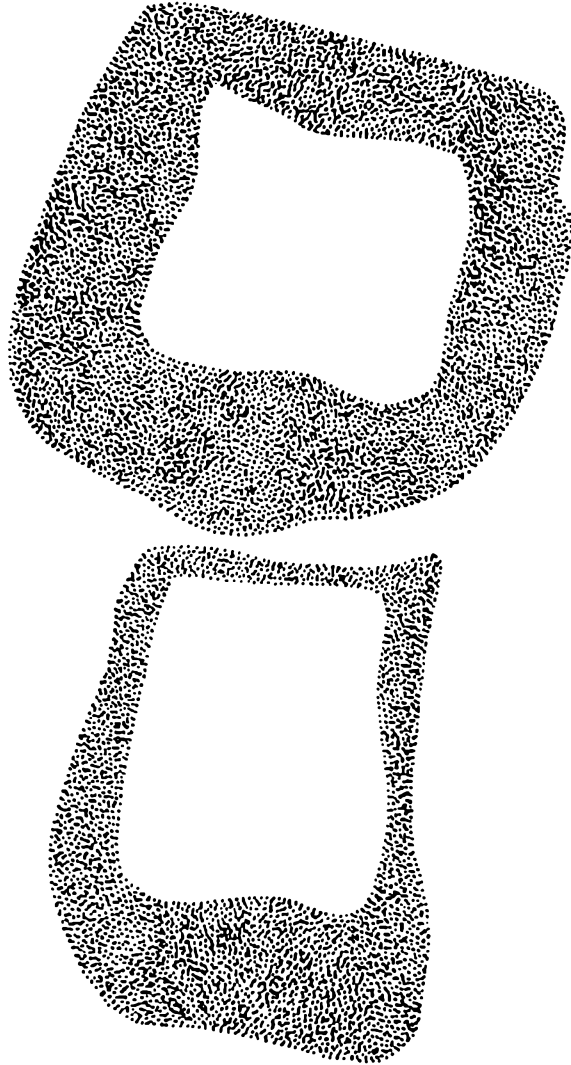
(Nr. 1 på situationskortet)

Det anlæg, som i dag anses for at være det første og dermed det ældste Hald, når man frem til ved at følge stien øst for den nuværende hovedgårds have. Midt på bakkeskråningen, ca. 150 m fra søbredden, ligger klos op ad hinanden et par banker, der utvivlsomt ikke er naturlige: de er begge firkantede og omgivet af grave – se plantegningen s. 10. Gravenes tilstedeværelse røber, at det, vi har for os, er resterne af et forsvarsværk – en fæstning, om man vil.

Hele anlægget dækker et areal på størrelse med en fodboldbane, d.v.s. ca. 5000 m². Af dette område fragår til de egentlige forsvarsværker – grave og skrån timer – omtrent 4500 m². Tilbage bliver så blot en rest på 5-600 m², nemlig bankernes topflader, hvorpå de installationer, der ønskedes forsvaret, må have befundet sig, og hvorom en eventuel kamp må have drejet sig.

Af de to banker er den sydlige, aflange, langt svagere befæstet end den nordlige, kvadratiske. Den nordlige rager på alle sider omtrent 6 meter op over terrænet, mens den sydlige på de tre sider kun hæver sig én til to meter over jordoverfladen – mod syd har den dog en skrån timer på over 5 meter, men dette skyldes mere terrænforhold end forsvarshensyn. Fra begyndelsen har begge topflader ganske givet været plane, men vind og vejr har i tidens løb nedslidt dem – værst er det gået ud over den sydlige, hvis top i dag har en meget stærk hældning.

Gravene er nu næsten helt udjævnede og går de fleste steder i et med pløjelandet. Det er derfor vanskeligt at udtale sig om deres oprindelige bredde. Men når det hævdes, at de har været 20 meter brede, synes der at være tale om en overdrivelse – nærmere sandheden kommer man vist, hvis man sætter deres bredde til 10 meter. Siderne har formodentlig været støttet af sten – i hvert fald finder man på bunden en mængde sten, hvis tilstedeværelse lettest forklares ved, at de efterhånden er rullet ned ad skrån timer.

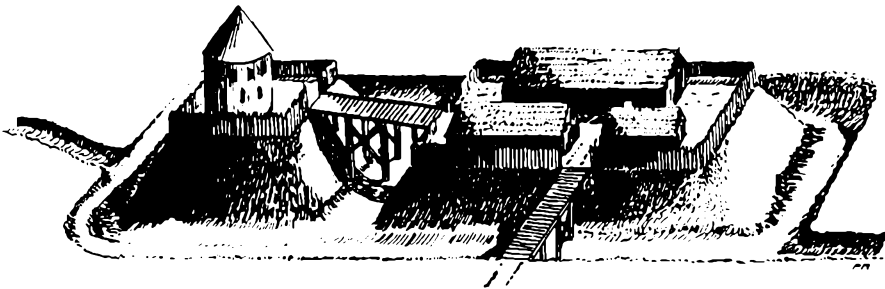

Plan over Det første Hald, Brattingsborg. Prikkerne angiver voldskråningerne, mens gravene foran og imellem ikke er markeret. Tegning: Forfatteren efter opmåling 1974 af Erling Buhl og Niels Chr. Clemmensen.

ningen. De fleste af disse sten er ubehandlede marksten, men iblandt findes enkelte, der bærer umiskendelige spor af tilvirkning.

Folk, der tillægges forstand på de dele, hævder, at gravene har været tørre. Hvorpå denne opfattelse hviler, vides ikke – og den understøttes ikke af det faktum, at lignende anlæg i relativ nærhed havde vandfyldte grave, hvilket gælder f.eks. Kællinghøl ved Bjerringbro, til hvis grave vandet ledtes gennem en kanal fra en opstemmet bæk i nogen afstand. Det samme kan være gjort ved Hald – en kilde på den højereliggende mark nord for anlægget kan have fyldt gravene og i tilgift sørget for fæstningens daglige vandforsyning. For at hindre oversvømmelse måtte vandet afledes til søen, hvilket kan have fundet sted via en kanal, der i så fald må have taget sin begyndelse i den søndre grav. Spor af en sådan afløbskanal synes virkelig at kunne konstateres på marken syd for fæstningen, hvor en stribe på et par meters bredde frembyder en anden bonitet og vegetation af en anden farve end marken iøvrigt. Kilden derimod finder man ingen spor af, men dette er ikke ensbetydende med, at den ikke kan have været der – den kan som så mange andre være udtørret som en følge af moderne tids intensive landbrug.

Vandfyldte eller ej: sammen med bankernes stejle skråninger og eventuelle mindre bestandige forsvarsanlæg har gravene udgjort en spærring, som måtte give en angribende fjende problemer, såfremt forsvaret var på plads. Det er da heller ikke et begynderarbejde i fæstningskunsten, der ligger her, men et anlæg, der har århundreders udvikling bag sig. Typen genfindes mange steder og kan nogenlunde tidsfæstes til 1300-tallets første år-

Rekonstruktionsforslag af Det første Hald, Brattingsborg. Tegning: Preben Mogensen, Dolle-
rup.

tier. En mønt, der skal være fundet på den sydlige banke og stammer fra 1320'erne, bekræfter jo smukt denne datering, men den har egentlig ingen beviskraft – den kan jo være kommet her på utallige måder. En nøjagtig datering af anlægget forudsætter en arkæologisk undersøgelse, som ikke er blevet udført, og som det nok har lange udsigter med.

De manglende undersøgelser til trods mener sagkundskaben sig i stand til at forklare os fæstningens indretning, idet udgravningsresultater fra lignende anlæg andetsteds lægges til grund for udredningen og den rekonstruktionsskitse, der ses omstående. Befæstningen antages at være en borg opført i de urolige 1300-år af en stormand, som her fandt beskyttelse for sig og sit. Han og hans hushold har boet på den sydlige banke, der har været spækket med huse, dels beboelseshuse, dels avlsbygninger, der har rummet den landbrugsproduktion, der må have været borgens egentlige økonomiske grundlag. Noget pompøst byggeri kan der ikke have været tale om, det forbyder alene pladsforholdene, idet den bebyggelige flade udgjorde bare 4-500 m². Spor af huse forekommer ikke – den gængse forklaring herpå er den, at der har været tale om træbygninger, men en arkæologisk undersøgelse ville måske vise noget andet.

På den nordre banke har sikkert blot stået et tårn, hvis funktion udelukkende har været af forsvarsmæssig art. Stod fjenden på den søndre borgbanke efter at have overskredet graven og gennembrudt palisadehegnet, der antagelig omgav begge banker, var tiden inde til, at forsvarerne trak sig tilbage til den nordre banke. Tilbagetoget foregik via en bro, der forbandt de to banker, og som var af en konstruktion, så den var let af afbryde. Nu adskilte en ny grav og et nyt palisadehegn de stridende parter – lykkedes det fjenden at gennembryde også disse spærringer, trak forsvarerne sig tilbage til tårnet, hvorfra de ydede den sidste desperate modstand, som sikrede dem en plads blandt de glemte helte.

Alle de nævnte elementer ses på rekonstruktionstegningen – men det må være på sin plads at betone, at den i høj grad er baseret på fantasi. F.eks. har man ingen anelse om hverken husenes eller tårnets udseende, ligesom det er ganske uvist, om adgangen til den søndre borgbanke er sket fra vest. Alligevel siger skitsen nok noget om forholdene, som de var i borgens velmagtsdage.

Borgen har to navne: Brattingsborg og Valdemars skanse. Det sidste navn skyldes en gammel tradition, der hævder, at de to banker er skanser,

Det første Hald, Brattingsborg – som det fremtræder i dag set med den finske kunstner Esko Ahonens øjne. Han opholdt sig sommeren 1984 nogle uger på Hald, hvor han som den første beboede den nordiske kunstnerbolig, som er indrettet i Kapellet. Foto: Ruth Mulvad.

som Valdemar Atterdag lod kaste til værn for sine tropper mod udfald fra Hald, som han belejrede. Det Hald, der her tænkes på, kan kun være det nærliggende Jørgen Friis' Hald, der er nr. 3 på situationskortet – men det anlæg har Valdemar Atterdag aldrig set, for det opførtes først mere end 150 år efter hans død. Derved falder traditionen naturligvis bort, men helt op imod nutiden har sagkyndige tolket anlægget som et skansebyggeri, hvilket har holdt liv i navnet Valdemars skanse. Nu, hvor denne opfattelse helt er opgivet, vinder navnet Brattingsborg terræn, og det må da også siges at være langt mere passende.

Man kunne let forledes til at tro, at Brattingsborg er et nyere navn givet stedet i den romantiske periode først i forrige århundrede. Men således er det ikke – allerede i 1677 bruger Resen dette navn om stedet i sit prospekt over Hald (se side 36), så der er god grund til at mene, at navnet er det op-

rindelige. Folkeviser og sagn henlægger adskillige dramatiske hændelser og berømte heltes liv til Brattingsborg – og skønt der findes flere borgruiner af dette navn, har man altid ment, at disse historier hørte til stedet her. I mange hundrede år var man derfor sikker på, at man gennem disse overleveringer lærte om det liv, der havde udspillet sig på den gamle borg. At Sigurd Fafnersbane og Didrik den Store havde haft deres gang her, og at longobarderne – et germansk vandrefolk, der omkring 500 grundede kongeriget Lombardiet i Norditalien – stammede herfra, ansås følgelig for at være uomtvistelige kendsgerninger.

Fra omkring 1850 mødtes disse beretninger med stadig mindre tiltro. I 1866 gav digteren A.M. Goldschmidt udtryk for sine tvivl vedrørende longobardernes tilknytning til Hald i følgende underfundige ord: „Dette kan jeg nu på ingen måde tiltræde; thi ifjor blev jeg enig med mig selv om, at longobarderne var komne fra Vendsyssel, og den entusiasme, som jeg oprigtig følte ... kan jeg ikke i år med sømmelighed flytte til Hald.“ Siden kom den kritiske historieforskning til og henviste sagnene om Hald til amnestuehistoriernes verden, hvor de stadig befinder sig.

Nogle kendsgerninger til erstatning for de forkastede sagn har historikerne ikke nægtet at give os – i hvert fald ikke nogle kendsgerninger, der med sikkerhed kan forbindes med Det ældste Hald. Første gang Hald nævnes i annalerne er i 1328, da rigets marsk (krigsminister) Ludvig Albertsen Eberstein dør, og Hald nævnes blandt hans efterladte ejendomme. Men hvilket Hald? Dersom den tidligere foreslåede datering af Brattingsborg holder stik, kan talen kun være om dette anlæg, hvis bygherre rigsmarsken måske har været – i hvert fald har borgen kun været få år gammel ved hans død.

De nye ejere af Hald var Ludvig Albertsen Ebersteins to børn, Margrethe og Peter Ludvigsen Eberstein. De solgte i 1346 gården til den fra danmarkshistorien særdeles velkendte Niels Bugge, der kom hertil fra Vestjylland, nærmere betegnet herregården Nørre Vosborg. Han kom efterhånden til at eje udstrakte ejendomme og opnåede enorm indflydelse. Han skrev sig altid „til Hald“, der altså har været hans foretrukne opholdssted. En tid må hans sæde have været Brattingsborg, men snart besluttede han at opføre en helt ny borg længere vestpå, en borg, som bedre svarede til hans forestillinger om en passende bolig for en stormand end den trange Brattingsborg. Dermed forsvinder Det første Hald.

DET ANDET HALD

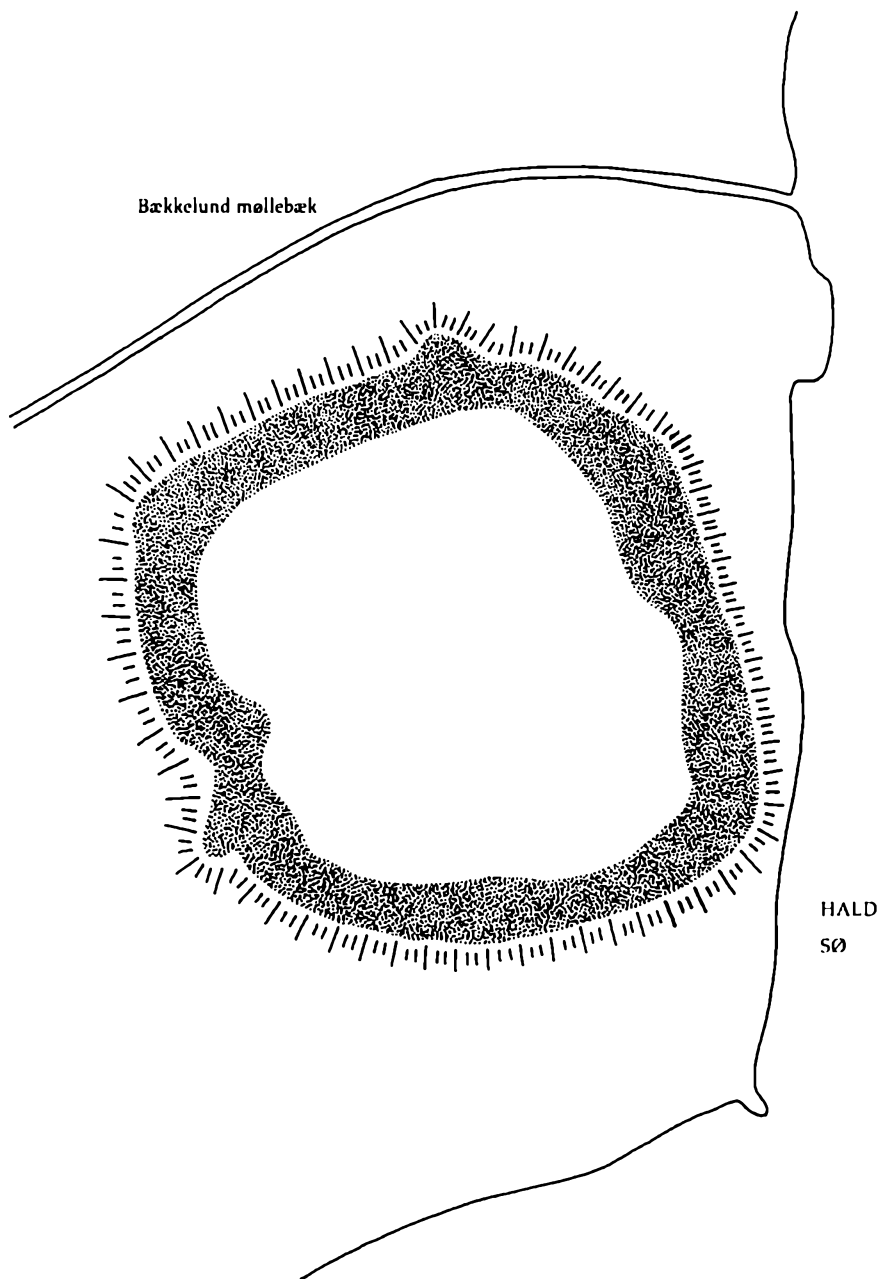
Niels Bugges Hald

(Nr. 2 på situationskortet)

Fra Brattingsborg kommer man til Niels Bugges Hald eller Gammelhald, som stedet også kaldes, ved at følge stien langs søens nordbred – eller man kan ad Dollerup-vejen køre til Niels Bugges kro (nr. 9 på situationskortet), fra hvis parkeringsplads der kun er få skridt til voldstedet.

Det, den besøgende møder her, er en flad banke, på hvis top borgens bygninger har ligget. Denne banke, der nærmer sig til at være cirkelrund (se plantegningen s. 16), er af ganske anselige dimensioner: topfladens mindste diameter er 70 meter, dens største 90 meter – dette giver et bebyggeligt areal på nær 5000 m², d.v.s. omtrent 10 gange så stort som Brattingsborgs. Også anlæggets højde over det omgivende terræn imponerer: 6-7 meter høje skrænter afgrænser plateauet og har med deres stejlhed udgjort en ikke ringe hindring for en fremrykkende fjende. Den jordmængde, som er medgået til banken udgør mindst 30.000 m³, hvilket svarer til omkring 5000 lastvognlæs! Og ikke nok hermed – foran anlægget har man mod syd og vest opført forvolde, der ikke er angivet på plantegningen, men er lette at erkende på stedet, hvor de fremtræder som 1 til 1½ meter høje diger.

I virkeligheden har jordarbejdet nok ikke helt haft det omfang, som er antydnet ovenfor, idet sikkert kun en del af banken er kunstig. Dens kerne er nok en lille ø i søen, der er blevet reguleret og udvidet ved tilførsel af jord. I tidens løb er voldstedets karakter af en ø blevet stærkt udvisket ved forsumpning og aflejringer – dette er især tilfældet mod vest, hvor øen nu tilsyneladende er landfast (se plantegningen), men prøver man at gå udenfor de af statsskovvæsenet anlagte broer, vil man hurtigt opdage, at landforbindelsen består i et morads, som man synker dybt i. Mod nord afgrænser voldstedet af Bækkelund møllebæk, mens søen danner skellet mod syd og øst. I dens velmagtstid har borgen altså været helt omgivet af vand, som har beskyttet den vel mod fjendens efterstræbelser.

Plan over Det andet Hald, Niels Bugges Hald. Prikkerne markerer voldskråningen, mens graven foran er angivet ved streger. Tegning: Forfatteren efter opmåling 1972 af Niels Chr. Clemmensen og Steen Brorholm Sørensen.

Eller gjorde det? Spørgsmålet er relevant, fordi de øverste 1½ til 2 meter af søens vandstand synes at være kunstig frembragt ved en opstemning i søens nordøstre hjørne, hvor en dæmning er lagt tværs over søens eneste afløb for at skaffe tilstrækkeligt fald til driften af Non mølle. Hvornår denne opstemning er etableret vides ikke, men møllen synes at eksistere allerede 1175, hvor biskop Niels af Viborg skænker nonnerne på Asmildkloster en mølle – talen er sikkert om Non mølle, hvis navn antyder, at den har været ejet af nonner. Langt senere – i 1516 – hører vi, at møllen ejes af Hald, men dette ejerskab må være af langt ældre dato: senest da Niels Bugges borg opførtes, må møllen have hørt under gården, da det er helt utænkeligt, at en borgherre ville lade andre bestemme over søens vandstand og dermed over borgens forsvarsevne. Uanset ejerskabet må opstemningen have været et betænkeligt svagt punkt i borgens forsvar, idet fjenden ved at gennembryde mølledæmningen kunne tørlægge borgens grave og således lette et angreb. Hvordan forsvarerne har imødegået denne trussel vides ikke.

Desværre råder der også stor uvidenhed med hensyn til, hvad borgpladsen har rummet af bygninger, hvilket forklares af, at stedet aldrig har været genstand for organiserede udgravninger. Derimod foretoges der i begyndelsen af århundredet nogle sonderinger, hvorunder man fandt den på omstående foto viste konstruktion, der tolkedes som en bageovn. På baggrund af senere fund er opfattelsen skiftet, så man nu tror, at der i stedet for en bageovn er tale om en varmluftovn – en såkaldt hypocaust – der i middelalderen brugtes til opvarmning af opholdsrum i større bygninger.

En hypocaust bestod af et stort fyrsted, hvorover var opført en række åbne murbuer, som dannede underlag for en mængde store marksten. Umiddelbart oven over disse sten fandtes gulvet i det rum, som ønskedes opvarmet – i det fandtes et antal huller, som kunne lukkes med dertil indrettede propper. Så længe fyringen stod på, var hullerne i gulvet lukket for at forhindre røgen i at nå op i stuen, men så snart den sidste røg var væk, åbnedes hullerne, hvorefter en behagelig varme fra de ophedede sten begyndte at stige op gennem åbningerne. Varmluftovnens virkemåde skulle fremgå af tegningerne s. 19, der dog kun må betragtes som principskitser.

Det, man ser på det ovenfor omtalte foto, er hypocaustens bund – nærmest ses fyrstedet, fjernere væk skorstenen. Lignende varmluftovne er fundet i en snes tilfælde her i landet, næsten udelukkende i forbindelse med

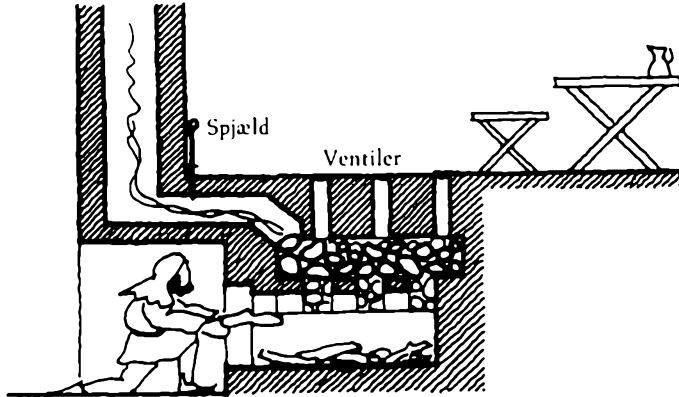

Rest af hypocaust fundet på Det andet Hald, Niels Bugges Hald, ved en udgravning først i dette århundrede. Billedet tilhører Lokalthistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

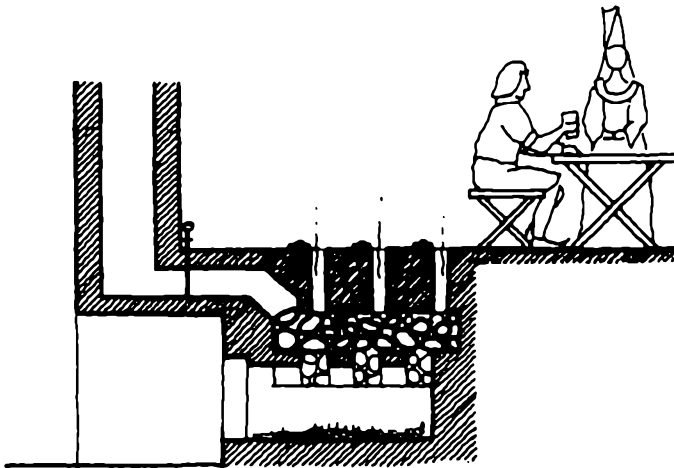
pragtbygninger som slotte og klostre. At der findes en hypocaust her på Niels Bugges Hald, siger således noget om, at de forsvundne bygninger har været af en standard, der var en stormand værdig.

Ifølge sagens natur måtte en hypocaust være beliggende under det rum, som skulle opvarmes. Ovnene på Niels Bugges Hald var nedgravet under terræn, hvilket viser, at den har skullet opvarme et rum i stueetagen. Deraf kan dog ikke uden videre slutes, at hovedbygningen så kun var i én etage – der kendes eksempler på varmluftovne, der via kanaler fordelte varmen til flere etager, hvorfor hypocaustens placering på Niels Bugges Hald ikke kan give os noget vink om hovedbygningens udseende.

At en virkelig matador har opført Det andet Hald, lades der ingen tvivl tilbage om, men at Niels Bugge skulle være dets bygherre, kan der ikke gives noget bindende bevis for. Stedets navn antyder, at det må være sådan – men det kan naturligvis være kommet til langt senere. Folkevisen og sagnet hævder, at Niels Bugge boede på Gammelhald – men de kan jo afvises som

1. Ilden opvarmer nogle kampesten, som ligger på en række murbuer.

2. Ilden er slukket. Stenene varmer luften, som stiger op i rummet ovenpå.

Skematisk fremstilling af hypocaustens virkemåde. Tegning: Johs. Hertz, 1982.

Fig. 10

værende uden sandhedsindhold. Typologisk tilhører voldstedet perioden omkring 1350 – netop den tid, hvor Niels Bugge ejede Hald – men det kan strengt taget være mange år såvel ældre som yngre.

Af relevante historiske kendsgerninger kan nævnes følgende: Niels Bugge ejede Hald fra 1346 til sin død 1359. Han flyttede borgen. I 1387 overtog dronning Margrethe Hald for i 1393 at skænke den til bispestolen i Viborg på følgende to betingelser: der skulle afholdes en årlig messe i domkirken for hendes og hendes forældres sjæle, og borgen skulle nedbrydes og dens materialer anvendes ved domkirken.

Intet af dette tvinger os til at identificere Niels Bugges Hald med Det andet Hald. Men gør vi det ikke, nødsages vi til at mene, at Niels Bugge opførte Det tredje Hald, hvorved Det andet Hald bliver i overskud og ikke kan passes ind i de kendte historiske forhold. Det mest ligefremme vil derfor være at antage, at Niels Bugges Hald virkelig også er Niels Bugges Hald.

Som en direkte konsekvens heraf følger, at vi så også må tro, at Gammelhald var scenen for de danmarkshistoriske begivenheder, som har gjort

Niels Bugges navn berømt. Han drev storpolitik allerede før, han kom til Hald – i den kongeløse tid 1332-40 konspirerede han sammen med Niels Ebbesen mod Den kullede Greve, hvilket kulminerede med drabet på greven i Randers 1340. Derefter var Niels Bugge med til at sætte Valdemar Atterdag på den danske trone, men han blev snart de selvrådige jydsk stormænd for stærk – under førerskab af Niels Bugge gjorde de oprør for at bevare den selvstændighed, de havde opnået i opløsningstiden. Mangt et sendebud og mangan en stormand må i denne tid have nået Hald – det kan også gerne være, at kongen selv kom, som sagnet fortæller: i 7 år skal han have belejret Niels Bugge på Hald, men måtte opgive med uforrettet sag. Dette er nu nok kun eventyr, men at Niels Bugge var kong Valdemar en slem modstander, kan der ikke herske tvivl om – flere gange søgtes forlig, senest i 1359 ved et møde i Slagelse uden større held. På hjemvejen blev Niels Bugge dræbt af nogle fiskere i Middelfart, mens han ventede på overfart – bag drabet stod sikkert kongen, men han svor sig fri. De skyldige blev da fiskerne, der måtte svare bod – helt op til 1874 betaltes en særlig afgift af deres huse, som gik under det betegnende navn Niels Bugges blodpenge.

Hald gik nu over til Niels Bugges datter Elisabeth, der var gift med en meklenburgsk ridder Gotskalk Skarpenberg, der blev gårdens egentlige ejer. Han havde finansielle problemer og måtte pantsætte godset – det indløstes af dronning Margrethe, der ved fredelige midler nåede, hvad faderen ikke kunne med magt. Hendes forlangende om borgens nedbrydning skal ses som et led i hendes bestræbelser på at stække stormændenes magt og øge sin egen – at hun samtidig kom til at fremstå som et fromt menneske ved at forære gården til kirken kom hende næppe på tværs. Bestemmelsen er utvivlsomt ført ud i livet – det skal den magtfulde dronning nok have sørgt for. Fra 1393 eksisterede Niels Bugges Hald derfor ikke mere.

DET TREDJE HALD

Biskop Jørgen Friis' Hald

(Nr. 3 på situationskortet)

Dette anlæg kommer man til ved at følge de samme stier som til Det første Hald, men i stedet for at gå op ad bakkehældet skal man søge ned mod søbredden – se situationskortet. Fra den sumpede kyst skyder en krum odde – i virkeligheden en dæmning – sig ud i søen, og for enden af den ligger en ø, hvorpå ses nogle mægtige jordvolde og et rundt murstenstårn. Det, vi her står over for, er resterne af Det tredje Hald.

Jordvoldene viser, at denne fæstning i modsætning til de to allerede omtalte stammer fra en tid, hvor kanonen var blevet trumf, men også at den endnu kun var i stand til at skyde i rette baner, hvorfor volde ydede en effektiv dækning for bygninger, der lå lige bag dem og ikke ragede op over dem. Artilleriets udviklingshistorie kan således give os et fingerpeg om borgens alder, men antydninger behøver vi ikke at nøjes med i dette tilfælde, for historiske kilder kan give os fæstningens opførelsesår helt nøjagtigt: i 1528 trodsede den sidste katolske biskop i Viborg, Jørgen Friis, dronning Margrethes 135 år gamle påbud om Halds demilitarisering og lod Det tredje Hald opføre. Det er således med god grund, at fæstningen også kaldes Jørgen Friis' Hald.

I de mange år havde Hald antagelig ligget ubefæstet hen – sandsynligheden taler for, at her blot lå en ladegård, men hvor vides ikke. Når biskoppen i 1528 følte sig foranlediget til atter at lade stedet befæste, skyldtes det utvivlsomt hensynet til hans egen personlige sikkerhed: efter at Hans Tausen i flere år havde prædikeret lutherdommen og tordnet mod den katolske kirke i selve bispestaden, kunne Jørgen Friis ikke længere føle sig tryk i sin bispegård. Han valgte da at slå sig ned på sin ejendom Hald, der lå byen så tilpas nær, at han let kunne ordne sine daglige forretninger derinde, men samtidig så fjern, at de ophidsede borgere næppe nåede herud. Skulle dette alligevel ske, ville et angreb fra dem blive mødt med modstand, for biskop-

Det tredje Hald. Akvarel af Esko Ahonen, 1984. Foto: Ruth Mulvad.

Jørgen Friis' våbenskjold.

pen lod sin nye residens indrette til forsvar og det i en grad, så han kom til at råde over én af landets stærkeste borge.

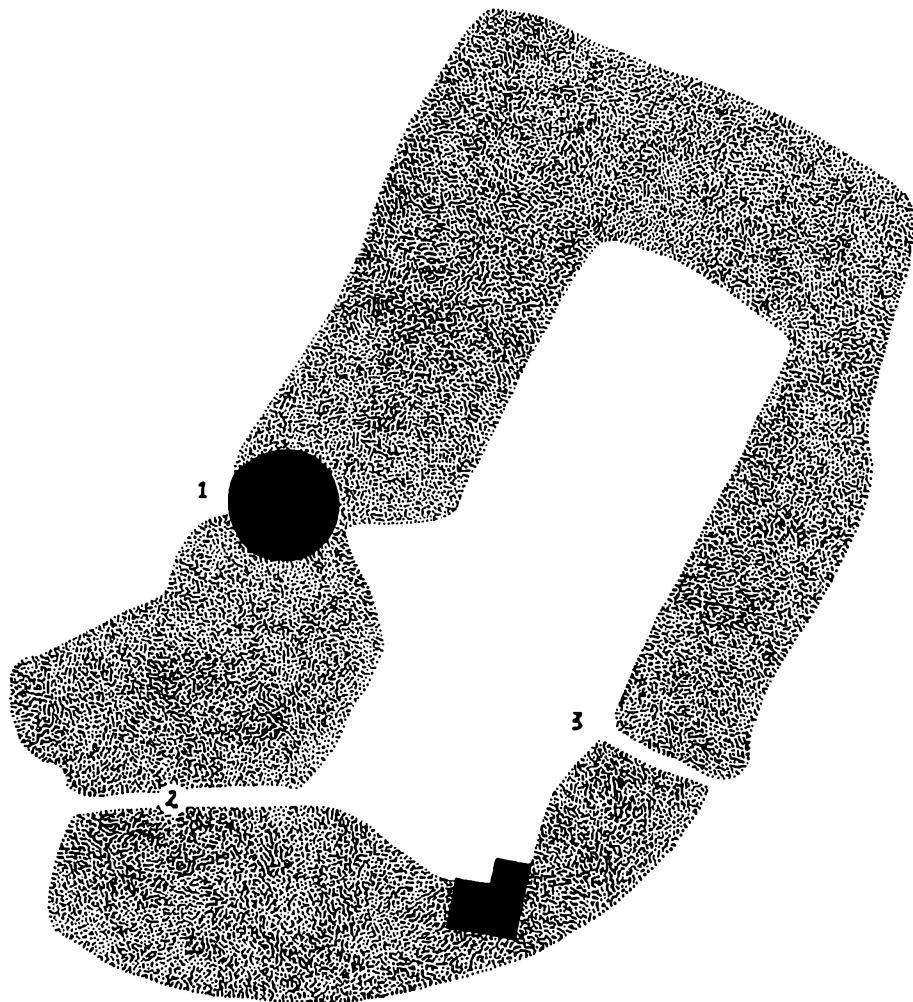
Det er ubekendt, hvilken uddannelse biskop Jørgen Friis egentlig besad – teolog var han i hvert fald ikke, skønt man næsten havde lov at forvente det. Militærsagkyndig var han heller ikke, og han kan derfor ikke selv have givet tegning til sin fæstning – en professionel fæstningsarkitekt må have forestået arbejdet, og det endda én af de dueligste, som kunne sin metier så fuldkomment, at han havde kendskab til de allernyeste principper for fæstningsbyggeri, hvilket han lod komme til udtryk flere steder i den biskoppelige borg, f.eks. ved tårnets placering og ved vindebroens udformning, hvilket vi senere skal komme tilbage til.

Tilbage af denne imponerende borg står endnu betydelige rester, som det fremgår af planskitsen, der viser forholdene på stedet i dag. De så godt som urørte volde er angivet med prikker, mens bygninger er betegnet med sort. Af disse sidstnævnte er tårnet dog en uheldig moderne fornyelse af det oprindelige, men fralægges en romantisk effekt kan det dog ikke.

Voldene er stærkere mod landsiden end søsiden som en logisk konsekvens af, at sandsynligheden for et angreb fra land var langt større end for et angreb fra søen. Hvor voldene er mægtigst, når de en bredde ved foden på 30 meter og en højde på 8 meter – svære værker, som ikke gav efter for hverken trompetskrald eller kanonkugler. Oprindeligt stod voldene sikkert med stejle sider ned mod søen i modsætning til nu, hvor en bred bræmme af aflejringer kanter dem næsten hele vejen rundt. I så fald må jordfylden have været beskyttet mod udskridning og vandets udvaskning ved et glacis, som det nu ses på begge sider af porten, hvor arkæologiske undersøgelser gav grundlag for genskabelsen af de oprindelige forhold.

Til dannelsen af voldene er der medgået uhyre jordmasser – en løselig beregning siger mindst 20.000 m³. Hvor man har skaffet al denne fyld fra vides ikke – mest sandsynligt er det, at man har taget den, hvor den var nærmest for hånden, d.v.s. på det faste land overfor. Her kan imidlertid ingen udgravninger påvises, og muligheden for at jordfylden kommer langvejs fra står åben – i hvert fald har den fornødne arbejdskraft været til rådighed i form af omegnens bønder, hvis gårde bispen ejede, hvorfor de skyldte ham hoveri.

Af planskitsen ses, at volden var afbrudt ikke mindre end tre steder: ved det store tårn (nr. 1 på skitsen), ved hovedporten (2) og ved den såkaldte

Plan over Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Voldene angivet med prikker, bygningerne med sort. Tallene markerer: 1. Tårnet. 2. Hovedporten. 3. Vandporten. Tegning: Forfatteren efter Niels Chr. Clemmensen og Steen Brorholm Sørensen, 1972.

Vandport i østre vold (3). Hver åbning indebar naturligvis en svækkelse af forsvaret, og deres eksistens kan kun forklares af, at særlige omstændigheder har fremtvunget dem. For hovedportens vedkommende er forklaringen den simple, at en adgangsvej måtte man have, og dens stærke armering gjorde da også, at her ikke opstod noget decideret svagt punkt. For tårnet gælder, at det ansås for at være en styrkelse af forsvaret, idet man herfra kunne lægge adgangsvejen til borgen under ild samtidig med, at man kunne bestryge vestre vold og gøre lyst blandt de fjender, som måtte have entret den. Men Vandporten er gådefuld – der må have været en tvingende grund til dens anlæggelse og deraf følgende svækkelse af borgens forsvar, men hvilken? Har man gennem den skullet hente vand ved søen, hvilket dens navn ligesom antyder? Næppe – den høje grundvandsstand har gjort det let at lave en brønd indenfor voldene, og en sådan har man sikkert haft fra første færd, skønt de skriftlige kilder først i 1633 omtaler en brønd i borggården. Har Vandporten skullet give adgang til anlæg uden for volden? Det hævdes, at et slagtehus skal have haft plads her, men dette lyder usandsynligt, eftersom søen antagelig altid har gået ind til voldens fod. Har slagtehuset alligevel ligget her, synes en bekvem adgang til det slet ikke at berettige en så kraftig svækkelse af borgens forsvar, hvorfor også denne tanke må opgives. Har man ad denne vej tilført borgen forstærkninger og forsyninger under belejringer? En fornuftig hypotese – men mest sandsynlig er det, at Vandporten var en flugtvej for én af fjenden trængt borgherre, som herfra kunne forsvinde over søen.

Skal Vandporten opfattes som en flugtvej, må dens eksistens have været hemmeligholdt for både venner og fjender. Løngange var almindelige i tidens borge, og det er sandsynligt, at Hald også har haft sin, som gav borgherren og hans nærmeste mulighed for at undslippe lige for næsen af en ellers triumferende fjende. At Vandporten skulle være en sådan løngang, sandsynliggøres derved, at ingen forsvarsanlæg synes at have været knyttet til den, hvilket absolut ville have været påkrævet, dersom den var almindelig kendt. Hvordan nu end sagen forholder sig: Vandporten må have været borgens akilleshæl og dermed et sted, som krævede konstant opmærksomhed under et angreb.

Var man ringe forberedt på et angreb ved bagdøren, var man til gengæld indstillet på at give fjenden en varm modtagelse ved hoveddøren. Her måtte fjendens angreb først og fremmest ventes, og i forsvaret af dette vi-

tale punkt havde man derfor lagt al kraft og snilde. Gik porten tabt, stod nederlaget lige for.

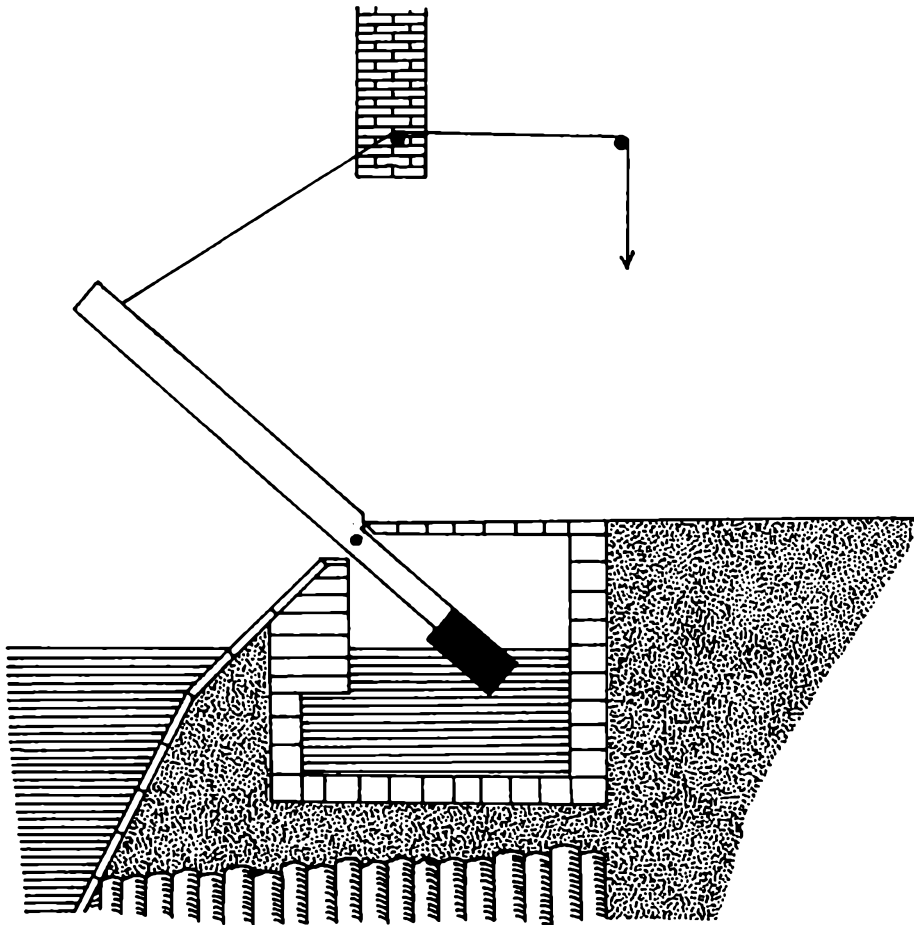
Forsvarernes fornemmeste mål måtte altså være at holde fjenden længst mulig væk fra porten. Adgangsvejen til borgen måtte derfor gøres besværlig for fjenden, men samtidig skulle den jo ikke være en hindring for den daglige trafik til og fra. Disse to vanskeligt forenelige krav fremtvang en kompromisløsning: adgangen kom til at finde sted via en smal landforbindelse, som kunne afbrydes på et punkt lige foran porten ved ophejsning af en vindebro – eller rettere to, som det senere vil fremgå.

Landforbindelsen var af ca. 200 meters længde. Den bestod af en bro eller en dæmning – man ved ikke hvad, men den nuværende dæmnings s-form tyder på, at den er den oprindelige forbindelse, skønt et gammelt billede tydeligt viser en træbro (se side 36). Adgangsvejens sning skal ses som en forsvarsmæssig finesse, som brugtes meget ved datidens fæstninger, idet forsvarerne herved opnåede to fordele: dels forlængedes fjendens fremrykkevej, så borgens besætning kunne nå at affyre en ekstra salve eller to, dels fordobledes målområdet, så længe fjenden opholdt sig på begge s'ets grene.

Denne foranstaltning var dog kun i de færreste tilfælde nok til at standse fjendens fremrykning – den gik først i stå få meter før porten, hvor den ophejsede vindebro efterlod et tomrum, som ikke uden videre kunne overskrides. Vindebroens længde kendes ikke, men den har næppe oversteget 4 meter, for af hensyn til manøvreringen med den måtte dens vægt og dermed dens længde begrænses. Hvor mange mand broklappens betjening har krævet, kan man af gode grunde intet vide om, men arbejdet med den lettedes betydeligt af, at den virkede efter vægtstangsprincippet.

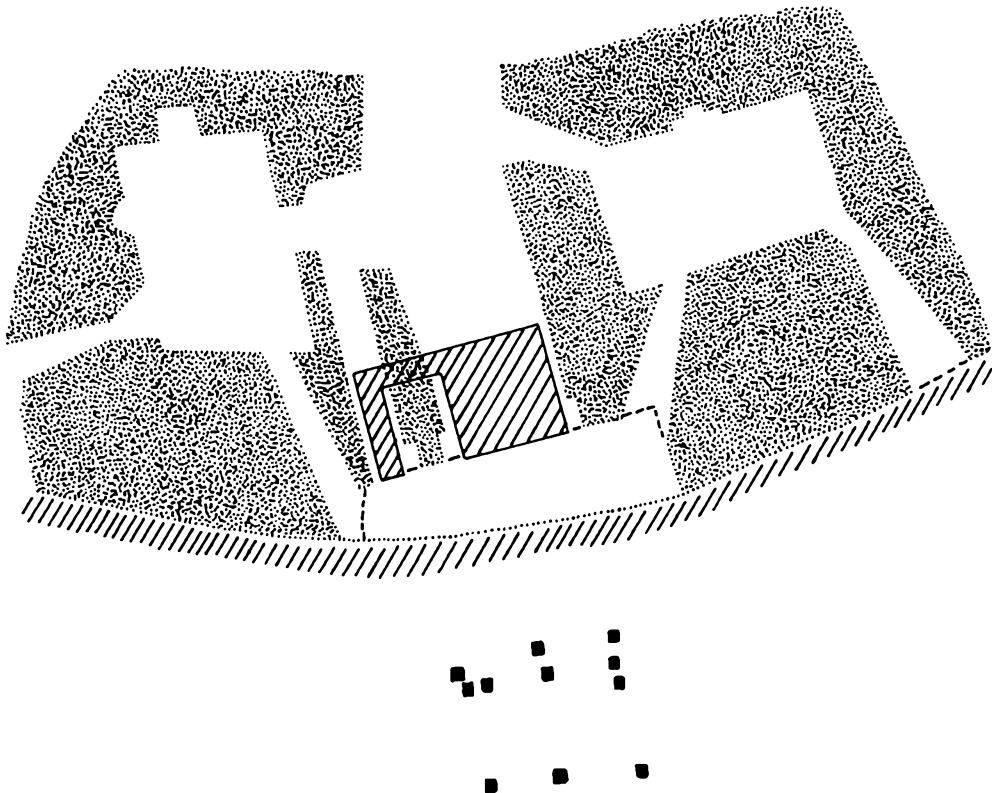
Særkendet for denne konstruktionsform er, at omdrejningspunktet deler broen op i en lang og en kort arm – se principskiten og planen over hovedporten s. 28-29. Den lange arm udgjordes af selve broen, hvorpå færdselen foregik, mens den korte bar en tung kontravægt, som afbalancerede vægtstangen, så dens to arme nærmede sig ligevægtspunktet – dog med en passende overvægt til broens side, som sikrede, at broen ikke vippede op af sig selv. Kontravægten har formodentlig bestået i en kasse fyldt med sten, som har været fastgjort til vægtarmen – den er angivet med sort på principskiten.

Når broen gik op, stillede den sig foran porten og dannede et ekstra værn for den – samtidig måtte kontravægten bevæge sig nedad, hvorfor der un-

Principskitse af vindebroens virkemåde på Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Tegning: forfatteren.

der den måtte være en grube, hvori dens bevægelse kunne ske. Denne grube ses angivet på både principskitsen og portplanen – og erkendes let på stedet som et stort, firkantet hul, i hvis murværk er indsat to sten med jernforet leje, hvori vindebroakslen kunne dreje sig. Færdselen henover gruben, som forøvrigt er delvis fyldt med grundvand, fandt sted på et permanent dække og ikke på den korte broarm, som man ellers kunne have forventet. Når man har valgt denne konstruktionsmåde, skyldes det utvivlsomt, at en

Plan over hovedporten ved Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Bygningsrester angivet med prikker, vand og vindebrogruber med skræstreger og pæle med sorte firkanter. De to kasematter med deres skydehuller flankerer porten, som er delt op i en smal og en bred passage for henholdsvis gående og kørende færdsel. Svarende hertil ses de to vindebrogruber. Tegning: Forfatteren efter Johs. Hertz: Vindebroer. I Antikvariske Studier 4, 1980, side 171.

tungtlæsset vogn let kunne tynde den korte arm i den velafbalancerede bro bred og således skabe kaos.

Ophejsningen af vindebroen foregik ved hjælp af et snoretræk, som via en trisse i portbuen (se principskitzen) løb ind i portrummet, hvor der sikkert har stået et spil – en vinde – hvormed besætningen relativt let kunne betjene broen. Denne fordel var ikke gratis – prisen var, at broens bevægelser forsinkedes, idet kontravægten effektivt modsatte sig enhver pludselig

forandring. Fatal var denne ulempe ikke – men den affødte dog, at overraskelsesmomentet ved et eventuelt udfald fra borgen gik tabt.

Da man for få år siden udgravede portområdet, fandtes til udgravernes overraskelse ikke én, men to kontravægtgruber. Dette kan kun betyde, at Bispens Hald var forsynet med ikke mindre end to vindebroer. Af portplanen fremgår, at den ene grube er bred, mens den anden er smal, hvilket utvivlsomt modsvarede af en bred vindebro for kørende færdsel og en smal for gående. I det daglige var den store vindebro sandsynligvis hejset op, mens den lille var sænket ned – ved denne simple foranstaltning sikrede man sig effektivt mod overrumpling af en større fjendtlig styrke.

Systemet med to vindebroer er velkendt fra Vesteuropa, men kendes i Danmark kun her fra Hald og fra Sønderborg slot. Det peger på, at arkitekten for Det tredje Hald er hentet fra udlandet – velsagtens Tyskland – og fortæller således, at intet blev sparet for at bygge en fæstning af virkelig internationalt tilsnit, hvilket da også synes at være lykkedes: faktisk var Hald en fæstning, som man formoder kunne modstå en hel hær!

Af den pindsvinestilling, som portområdet udgjorde, ses endnu så betragtelige levninger, at man kan få et levende indtryk af dens indretning – se portplanen, hvor bygningsrester er angivet med prikker. Til begge sider flankeres porten af kasematter opført i kvadre og mursten og oprindelig forsynet med hvælvet loft. I læ af disse stærke mure kunne forsvarerne affyre deres kanoner, af hvilke der var plads til to i hvert rum, som det fremgår af antallet af skydehuller. De snævre huller begrænsede kanonerne skudfelt drastisk, og ved at følge deres retninger kan man se, hvorfra man ventede fjenden. De to af kanonerne kunne bestryge bro og dæmning, hvilket lyder rimeligt nok, mens de andre to var rettede ud over søen, hvilket undrer os lidt, men må være et tegn på, at man frygtede angreb herfra via både.

Hvilke snedige forsvarsindretninger porten iøvrigt har været forsynet med, kan man på grund af nedbrydningens omfang kun gisne om, men indgangen til Hald har som andetsteds vel haft sine skydehuller, skoldehuller og faldgitre, som kunne gøre livet surt for en indtrængende fjende. Tilbage af den slags er blot den 4-5 m lange gang, hvis snæverhed kun tillod én at passere ad gangen – se portplanen. Den har utvivlsomt været spækket med skydehuller og andre dødsfælder, som næppe har tilladt nogen uønsket at nå ud i selve portrummet – skulle nogen alligevel være kommet så vidt, har

det været en smal sag at gøre det af med ham i selvsamme øjeblik, som han trådte ud i dagslyset.

Ligesom kasematterne var den hvælvede port opført af teglsten og tilhugne marksten – kvadre. Hvorfra bispen fik munkestenene til sin borg er ubekendt, men kvadrenes herkomst er helt sikker: de stammer fra én eller anden kirke, som denne Guds tjener lod plyndre for sten. At sagen forholder sig sådan, fremgår tydeligt af den korsrydende gravsten, der ligger som trædesten over den lille vindebrogrube, men også af de mange profilerede sten, som findes spredt i murværket. Hvilken af Viborg-egnens nedbrudte kirker, der genopstod som Bispens Hald, vides ikke, men sagnet peger på Navntoft kirke nogle få kilometer nord for Viborg. Den blev nedbrudt på et ukendt tidspunkt i middelalderen, så det kan ikke uden videre afvises, at sagnet har ret.

Næsten alle kvadrene genanvendtes i deres oprindelige skikkelse – enkelte fik dog en ny tilretning. Det gælder for eksempel stenene ved kanonhullerne, der forsynedes med en smig, som passede nøje til hullets retning. Disse sten er meget smukt forarbejdede, og dersom de er typiske for bygearbejdets kvalitet, har dette været af meget høj standard.

Foruden kasematterne findes endnu to kanonstillinger. De ligger på hver sin side af porten i en afstand af ca. 15 meter. De fremtræder nu blot som et par firkantede huller i volden en meter over vandspejlet (se tegning af det nordlige anlæg næste side). Kigger man ind i dem, ser man hullet fortone sig 1 til 1½ meter inde – hvad der gemmer sig endnu længere inde vides ikke: indtil dato har ingen dristet sig til at trænge ind i de trange gange for at undersøge sagen, dertil er risikoen for sammenstyrtning alt for indlysende. Strengt taget ved man således ikke, om der virkelig er tale om kanonstillinger, men alt tyder på, at det er tilfældet. Er antagelsen rigtig, må hver gang ende i et rum, der gav plads til kanonernes betjening og tilbageløb – og til disse kasematter må der have været adgang fra borggården. Ethvert spor af sådanne anlæg mangler dog – volden dækker nu det hele. De postulerede kasematter kan være styrtet sammen og voldfylden flydt hen over ruinerne – i hvert fald findes der på de tænkte pladser et par fordybninger i volden. Hvordan forholdene i realiteten har været, kan kun spaden afsløre, men den vil næppe komme i gang foreløbig.

Borgens kraftigste skyts har dog utvivlsomt været anbragt i det store,

Tegning af kanonstilling i den nordre vold på Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Sandsynligvis udført af Marie Boesen, der var gift med Christopher Krabbe, Halds ejer i perioden 1881-92. Tegningen findes i Landsarkivet i Viborg. Foto: Ejvind Rasmussen, 1984.

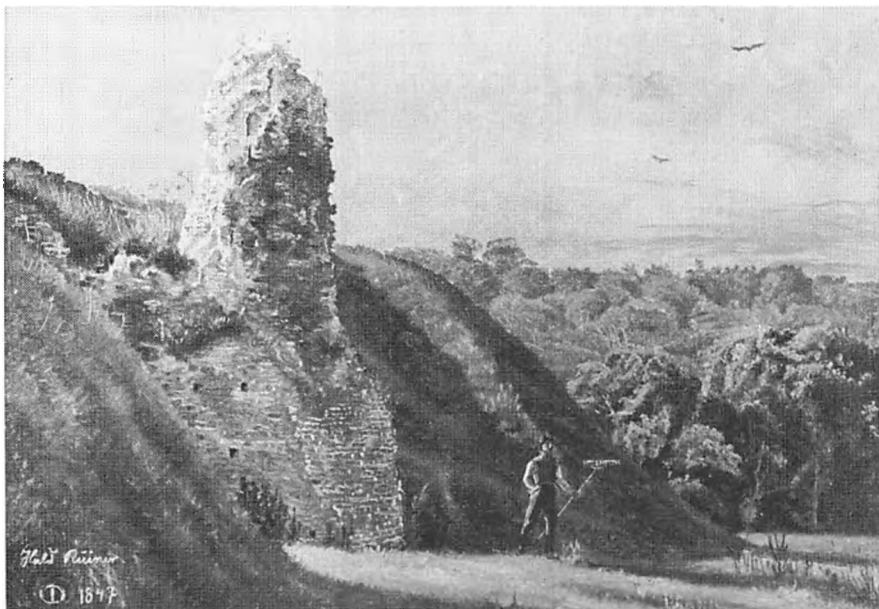
cirkelrunde tårn. Men desværre ved man intet reelt herom – der findes ingen gamle beskrivelser af dets armering, og antallet af skydehuller i den nuværende bygning kan der intet udledes af, da den er en moderne rekonstruktion uden historisk hjemmel. Om det oprindelige tårn ved man, at det var rundt og af samme omfang som det nuværende, for faktisk er det nye tårn opført på det gamles allersidste rester. Autentisk er således kun tårnets allernederste del, men dette er ikke tilgængeligt for besøgende, idet et bræddegulv er lagt hen over det. Herunder skal ifølge sagnet det fængsel have været, som Jørgen Friis truede Hans Tausen og Viborg bys borgere med, men hvis første fange ironisk nok blev han selv: ved reformationens komme toges han i forvaring og skal have siddet en tid lang på Hald, indtil han frigaves og blev kongelig lensmand på Vrejlevkloster i Vendsyssel. Bispens fangenskab er sikkert mere end et rygte, hvorimod det nævnte sted for fangens ophold nok beror mere på gætning end fakta – da vi i 1600-tallet

hører om fangehuller i tårnet er der to, det ene over det andet. Har indretningen været sådan lige fra begyndelsen, er der god grund til at antage, at bispemuren har fået det behageligste, som utvivlsomt var det øverste.

På sin vis er det store tårn på Bispens Hald en direkte efterkommer af tårnet på Brattingsborg, eftersom de begge var anlagt med henblik på et allersidste, desperat forsvar. Men mens Brattingsborg-tårnet var passivt under hovedparten af slaget og først blev inddraget i dets sidste fase, måtte tårnet på Bispens Hald som følge af dets beliggenhed i forreste frontlinie blive en aktiv og slagkraftig deltager i en kamp lige fra begyndelsen. Ved tårnets placering midt i volden opnåedes således samtidig en anlægsmæssig besparelse og en forsvarsmæssig styrkelse – en sjælden kombination, vistnok udtænkt af den berømte tyske maler Albrecht Dürer.

Tårnets mure når sine steder en tykkelse på $3\frac{1}{2}$ meter, hvilket ydede fuld sikkerhed mod datidens kanonild. Men snart blev angrebet stærkere end forsvaret og tårnet dermed håbløst forældet – mange år herefter fik det dog lov at blive stående, men til sidst blev vedligeholdelsen af især dets tag en så kostbar affære, at man simpelthen opgav det. Herefter tjente det som stenbrud, hvor Halds ejere hentede byggematerialer, når behov gjordes. Helt fik man dog aldrig gjort kål på tårnet – som det fremgår af omstående billede, var der endnu i 1847, da Christen Dalsgaard malede det, anelige rester af det. Ruinen fik lov at stå, indtil begyndelsen af dette århundrede, hvor det besluttedes at restaurere – eller rettere – genopføre tårnet. Opgaven overdroges arkitekten Martin Nyrop, bedst kendt for Københavns rådhus, i hvem den romantiske arkitekturepøke i Danmark kulminerede som én af hans biografer siger. Heller ikke ved Hald svigtede han sine idealer – romantikken fik sit med indgang og skydeskår i italiensk stil, nicher og buer og et kegletag, der til hans sorg dog kun blev forsynet med tagpap. Resultatet tilfredsstillede hverken æstetikere eller historikere – i 1930 fik Nationalmuseet derfor fjernet kegletaget og lagt det nuværende cementdække, uden at man dog kan sige, at tårnet blev mere historisk korrekt af den grund. I tidsrummet indtil da havde det været brugt til private formål såsom lysthus for Halds ejer, bolig for én af gårdens arbejderfamilier og restauration – siden har det tjent som seværdighed for en mængde turister, der fra dets top har nydt den smukke udsigt over søen og dens omgivelser.

På borgpladsens sydvestre hjørne – se planskiten – er endnu to bygninger „bevaret“. De fandtes sammenstyrtede ved en udgravning 1902 og gen-

Tårnet ved Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald, som maleren Christen Dalsgaard så det i 1847. Billedet tilhører Skive Museums Kunstdeling.

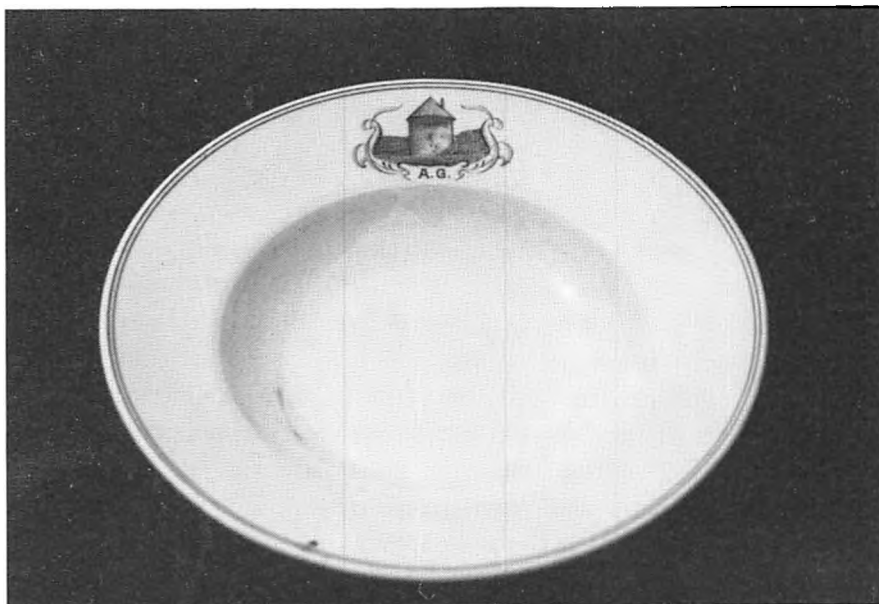
opførtes i deres gamle skikkelser med tøndehvælvinger, hvorved de har fået en – måske uberettiget – lighed med kælderrum. Denne lighed gør det fristende at identificere dem med de „tvende gewalbtæ ølkældre“, som nævnes her i en beskrivelse 1662, men det går næppe an – bedst er det nok at fastslå, at man intet ved om, hvilket formål de har tjent.

Indenfor voldene, på den 30 gange 80 meter store plads, har gårdens beboelsesbygninger ligget. Vi er uden kendskab til bebyggelsen på Jørgen Friis' tid, men da kongen overtager Hald efter ham og lader lensmanden bo her, kan standarden vel ikke have været helt ringe. Gennem indberetninger og et prospekt fra 1677 af Resen orienteres vi efterhånden så nogenlunde om gårdens udseende, men desværre kan prospektet ikke roses for større nøjagtighed. Men det er det eneste kendte billede af Det tredje Hald, hvorfor det bringes her s. 36 og iøvrigt finder den følgende gennemgang af bygningerne sted i overensstemmelse med dets nummerering.

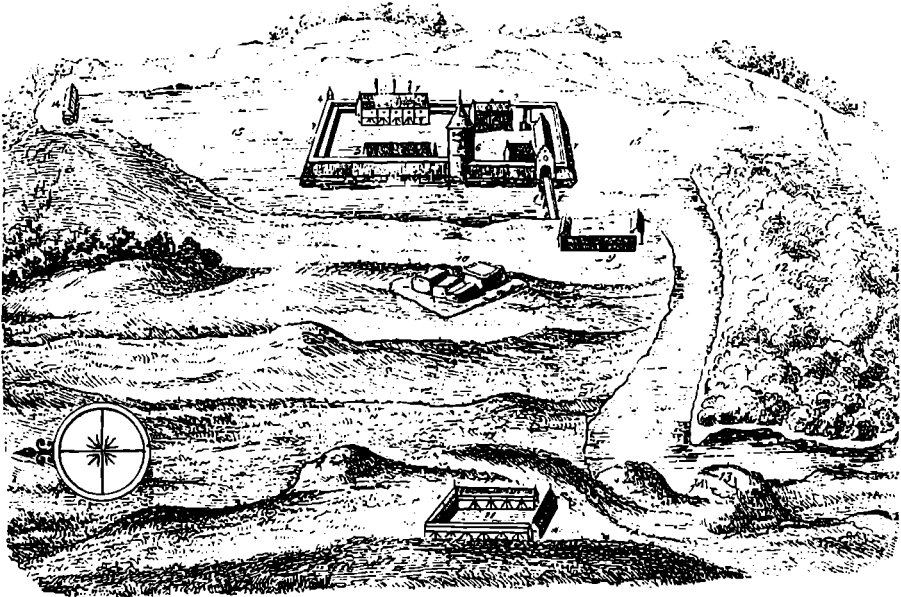
Om bygning nr. 1 skriver Resen i sin forklaring: Porthuset, hvorunder

nogle gamle øde og ubrugelige kældre med en vindelbro. På grund af 1-tallets placering og nævnte tekst vil næppe mange falde på, at Resen hermed mener det lange hus med gavlen til – at kalde det porthuset er for så vidt rimeligt nok, eftersom porten går ind i det, men faktisk er der tale om gårdens oprindelige hovedbygning, hvorved navnet bliver noget misvisende. Ene af alle bygninger – tårnet naturligvis undtaget – var dette hus opført i sten, hvorfor det da også kaldtes Det store Stenhus. På Resens tid var det måske forfaldent og uegnet til beboelse, men tidligere havde det huset kongen, når han var på besøg her – og så sent som 1637 havde lensmanden endnu sin bolig her. Huset var i to etager og udstyret med tre skorstene og to kviste, og det må vel være den bygning, som har givet gården et så pompøst præg, at man fandt det begrundet at kalde stedet Hald slot, som navnet var en tidlang.

Bygning nr. 2 er et bryggershus – opført i bindingsværk og med to eta-

Tallerken fra restauranten i tårnet på Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Bogstaverne A. G. står for Agner Gregersen, som drev restauranten sammen med Niels Bugges kro og Bækkelund Pavillon, indtil han i 1922 flyttede til Herning, hvor han opførte Gregersens Hotel. Tallerkenen tilhører Niels Bugges kro. Foto: Ruth Mulvad, 1984.

Resens prospekt af Hald i Atlas Danicus, 1677. 1. Porthus. 2. Ruin af gammelt bryggers. 3. Gammel fruerstue. 4. Lysthus. 5. Ny fruerstue. 6. Fangetårn. 7. Volde. 8. Smedie. 9. Stald. 10. Brattingsborg. 11. Ladegård. 12. Hald skov. 13. Gammel Hald slot. 14. Slotsmølle. 15. Hald sø.

ger. Her foregik gårdens ølbrygning – til rådighed havde man en mægtig brygpande, som kunne rumme 9 tdr. malt. Den frembragte vædske kaldtes efter dens styrke øl, svendeøl og arbejdsøl, idet arbejdsøllet, som var tiltænkt gårdens folk, naturligvis var den tyndeste.

Bygning nr. 3 kalder Resen for Den gamle Fruerstue – andetsteds kaldes den Knud Gyldenstjernes hus efter den daværende lensmand, som lod huset genopføre 1623. Det var i bindingsværk, 21 fag langt, i to etager, dækket af tagsten. I 1637 nævnes huset som lensmandens bolig – han synes altså dette år at være flyttet ud af Det store Stenhus. I 1648 er huset sunket ned til at rumme gæsteværelser, kamre for fisker og sadelmager og mælke- og skrædderstue. Men endnu 1662 omtales det som vel vedligeholdt.

Bygning nr. 4 angiver Resen til at være et lysthus – det lå på det nordøstlige voldhjørne, men er iøvrigt ukendt.

Bygning nr. 5 kalder Resen Den nye Fruerstue. Det opførtes af lensmanden Frands Pogwisch – da han døde 1652, må det være opført inden dette år, men byggetidspunktet kendes ikke nøjere. Det var også opført i bindingsværk og var 20 fag langt, men kun i én etage. I 1662 residerede skriveren her – fra dette hus er altså hele lenet blevet administreret. Når Resen kalder huset Den nye Fruerstue, må det vel betyde, at huset på hans tid brugtes til beboelse, hvilket meget godt kan passe, eftersom gården i 1664 gik over på private hænder, hvorved administrationslokalerne overflødiggjordes og kunne inddrages til privat brug.

Bygning nr. 6 er Det store Tårn eller Fangetårnet, som Resen kalder det.

Umiddelbart til venstre for porten ses på prospektet endnu et hus, som Resen desværre ikke forklarer os brugen af. Men i dets ene ende var i 1648 stegerset, i den anden borgestuen, hvor fæstningens besætning opholdt sig. Kokken havde sit kammer i dette hus, ligesom rustkammeret var her – det sidste beskrevet som værende „... ved magt med dør og ny lås, men vinduerne er borte.“

Uden for voldene – det vil sige på fastlandet – lå gårdens stalde og avlsbygninger, som prospektet også viser. Deres placering og udseende må dog tages med alle mulige forbehold – tegneren har tydeligvis anstrengt sig for at få alt med og har derfor været nødt til at forgrube sig på topografien, se blot hvorledes Slotsmøllen (Non mølle) er anbragt alt for nær gården.

Ejeren af alle disse herligheder – og flere til i form af bøndergårde, ja, hele landsbyer – var som allerede nævnt bisp Jørgen Friis i Viborg. Ved reformationens indførelse i 1536 måtte han afstå Hald til kongen. Hvordan denne fik indpas på fæstningen vides desværre ikke, men kamp synes det ikke at være kommet til – i det hele taget har borgens forsvarsevne vist aldrig været sat på prøve. Sin nye besiddelse lod kongen styre ved en betroet mand, der fik titelen lensmand. Han skulle ikke alene styre godset, men også opkræve skatter og afgifter i lenet, der omfattede de nærmeste herreder, samt forestå retsplejen i dette område. Han kom til at virke som styrets forlængede arm og blev ofte lagt for had af sine undergivne, der i ham så den personificerede ondskab. Enkelte af lensmændene har vel levet op til dette ry, men de fleste har været samvittighedsfulde og humane – denne karakteristik gælder således Knud Gyldenstjerne, som det ses af følgende brev dateret 17. december 1630 og stilet til kongens kansler:

„Nu kom delfogeden af Rinds herred herind til bordet og havde en liden dreng med sig, er ikke uden 12 år gammel, som havde møntet falsk mønt, og havde han mønten med sig såvel som og formen, som han haver møntet den udi ... og beretter samme liden dreng, at han haver set det af en karl i Hobro, hvilken jeg nu haver bud efter, og haver han møntet nogle af disse penge for en fattig kvinde her i Rinds herred, og siger han, hun gav ham noget mad derfor. Hvad den liden dreng sig belanger, så er hans vilkår så, at han er befunden så forsulten, at alt, hvad han æder, det kan han ikke beholde hos sig to timer – eftersom delfogeden beretter mig – så går det oven fra ham; thi han kom ret nu med ham. Jeg ved ikke, hvor jeg skal hen med ham; for sætter jeg ham i fængsel, da er jeg ræd, han skal dø, for han er så meget uvel og forsulten. Begærer derfor, at du ville give Hans Majestæt sådant at kende, hvorledes dermed skal forholdes.“

Dette brev giver os ikke alene et indblik i lensmandens tankegang, men fortæller også noget om levevilkårene på den tid. Hvordan sagen endte vides ikke – nogen lykkelig udgang kan den vel næppe have fået, falskmøntneri har altid været en alvorlig forbrydelse.

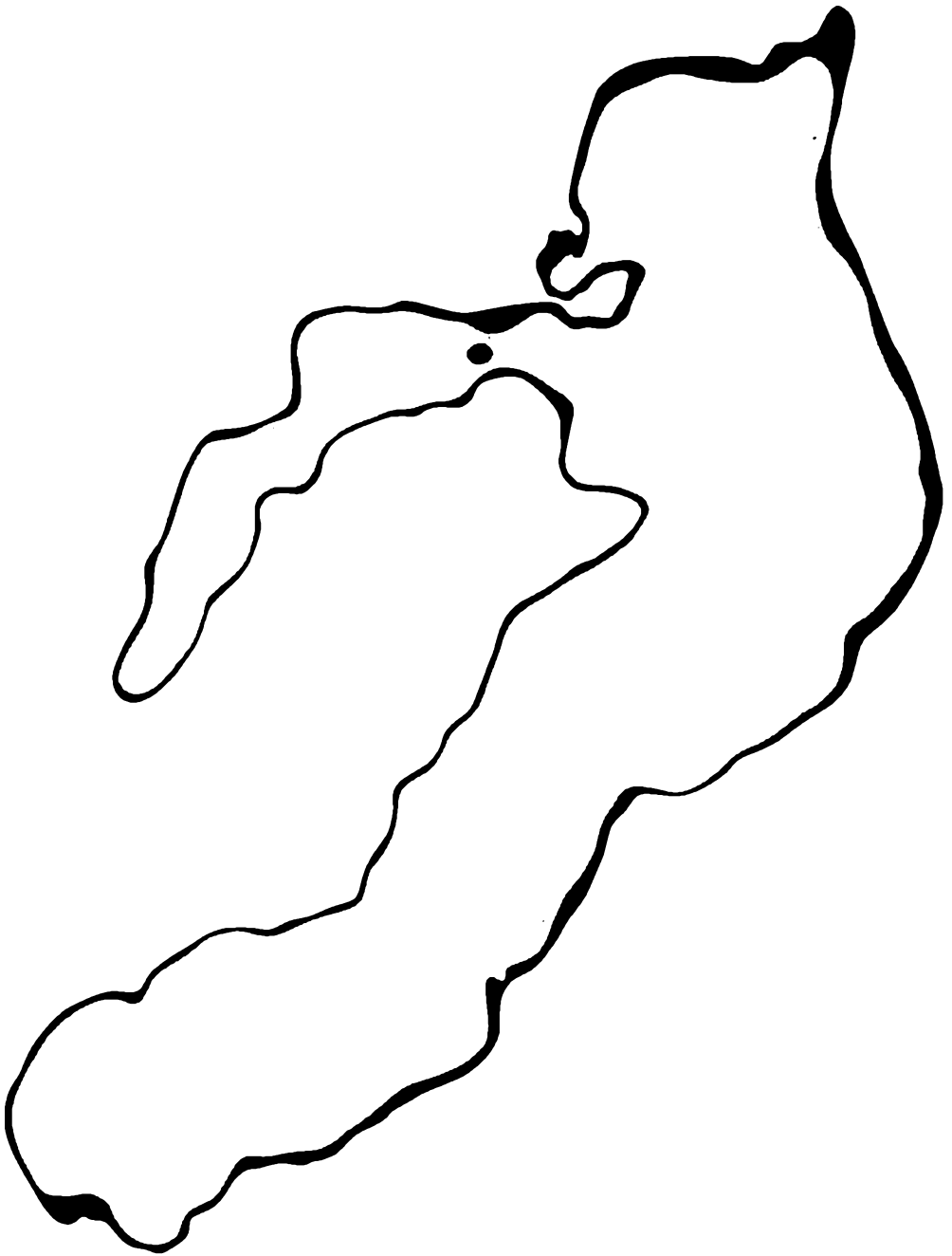
Knud Gyldenstjernes brev er skrevet en uge før jul – forøvrigt en fredag. Det efterlader det indtryk, at han boede fast på Hald og havde daglig træffetid her – man kan næsten se ham for sig siddende bøjet over sine papirer på kontoret i Det store Stenhus. Men dette billede kan let være falskt – af de 20 lensmænd, som i tidens løb havde Hald, har kun et fåtal boet der permanent, de fleste havde privat gods andetsteds og foretrak at residere der, hvorfor de kun var på Hald, når forretningerne tvang dem.

Alle lensmændene tilhørte uden undtagelse højadelen – rækken omfatter så velklingende navne som Rantzau, Rosenkrans, Krumpen, Skram, Friis og Krabbe foruden en del mindre kendte. Trods storheden har kun én af dem indskrevet sit navn i danmarkshistorien – det er Ove Gjedde, der var lensmand på Hald fra 1658 til sin død 1660. Berømmelsen skyldes hans ledelse af en ekspedition til Indien i årene 1618-22, hvor det lykkedes ham at erhverve kolonien Trankebar. Senere blev han rigsadmiral og et af rigsrådets førende medlemmer, men gled i baggrunden efter Chr. 4.s død 1648 – hvervet som lensmand på Hald må derfor ses som en retrætepost.

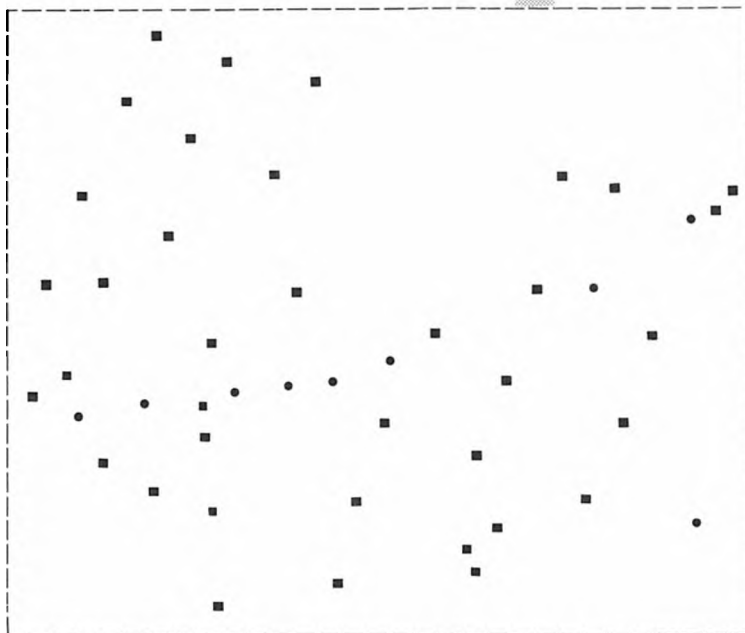
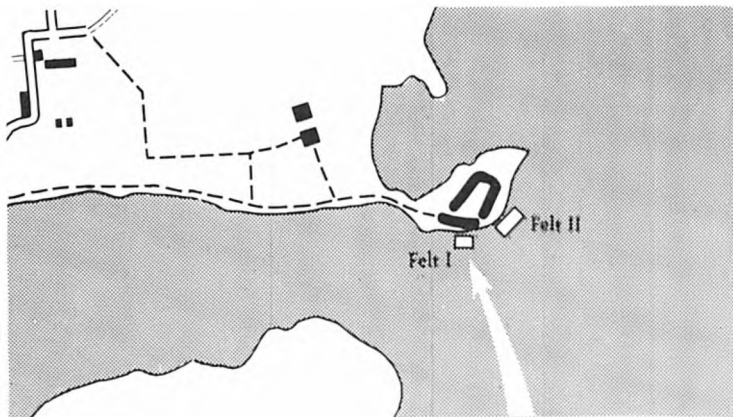
Svenskekrigene og enevældens indførelse 1660 medførte lensvæsenets afskaffelse – Ove Gjedde blev således den sidste lensmand på Hald. Kongens tomme pengekasse gjorde, at han måtte afstå næsten al sit jordegods, herunder Hald, som gik til de jødiske diamanthandlere Jacob Isak og Samuel de Lima fra Hamburg til fuld udligning af en gæld på 113.476 rigsdaler – overtagelsen fandt sted 1. maj 1664. Denne handel fik de Lima'erne kun ringe glæde af – i løbet af en halv snes år havde driften af Hald krævet hele deres formue, og de stod på fallittens rand. Ved frasalg af godset holdt de dog skansen indtil 1687, hvor den sidste af dem, Samuel, døde og efterlod godset og problemerne til sin enke Rachel. Hun gjorde forsøg på at sælge Hald, men skatterestancer og andre forhæftelser kølnede køberinteressen, så salg i lang tid syntes umulig. Men efter 16 år kronedes anstrengelserne med held – Hald overtoges 1703 af Gregers Daa, en søn af den bekendte alkymist Valdemar Daa. Han købte gården til en pris af 35 rigsdaler pr. tønde hartkorn – 40 år før havde de Lima'erne givet 60! Selve slottets tilstand var så elendig, at det i handelen slet ikke sattes til nogen pris. På denne lidet flatterende måde forsvinder så Det tredje Hald ud af historien.

Under omtalen af Niels Bugges Hald nævntes det, at Hald sø delvis er en kunstig sø, idet opstemningen ved Non mølle hæver vandstanden med $1\frac{1}{2}$ til 2 meter. Omstående kort viser, hvilke konsekvenser en sænkning af vandstanden med 2 meter ville have, idet sort angiver de områder, der ville tørlægges, mens grå viser omfanget af den tilbageværende sø. Det ses, at kun en smal landbræmme ville dukke op, hvilket naturligtvis skyldes, at bredderne falder stejlt ned mod søens dybeste punkt på 34 meter. Mest dramatisk ville virkningen af vandstandssænkningen være nord for Inderøen – her ville opstå en lille ø på det sted, som kaldes Rørholmen i god overensstemmelse med den bevoksning, som ses her. Denne højning, som er næsten cirkelrund med en diameter på ca. 75 meter, rejser sig temmelig brat over omgivelserne, hvilke omstændigheder har fået nogle til at foreslå, at Rørholmen skulle være et gammelt voldsted – ældre end Brattingsborg. Denne opfattelse støttes dog hverken af overleveringer eller fund og må siges at hænge meget frit i luften.

Men idéen om fortidige anlæg på den gamle søbund viser sig alligevel at være rigtig: ud for Det tredje Hald har dykkere fra Viborg svømmedykkerklub på to steder påvist konstruktioner under søens overflade. De to fund-

Kort, der viser forholdene, dersom Hald søs vandspejl sænkedes 2 meter. Sort angiver de indvundne landområder, grå den nye søs størrelse. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

Kort over de undersøiske stolper ved Det tredje Hald, Jørgen Friis' Hald. Foroven vises den omtrentlige beliggenhed af felt I og II, forned en forstørrelse af felt I, hvor pælenes placering og type er angivet. Felt II er formodentlig del af et større system, som når helt hen til tårnet. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup, efter utrykt rapport om fundene ved Det tredje Hald fra Viborg Svømmedykkerklub.

områder er angivet på kortene s. 41, hvor de er betegnet som henholdsvis felt I og felt II.

Felt I er et område på ca. 10 gange 10 meter. På dette areal findes nær 50 pæle, som rager mere eller mindre op over søbunden. Deres placering fremgår af detailkortet, der også viser, at der egentlig er tale om to typer – runde og firkantede.

For begge typer gælder, at de er solidt plantede i søbunden, uden at man dog ved, hvor dybt de stikker. Alle pælene fremtræder i dag tilspidsede – se tegning overfor – hvilket efter nogles mening skyldes vandets afgraving, mens andre hælder til den opfattelse, at der er tale om tilvirkning.

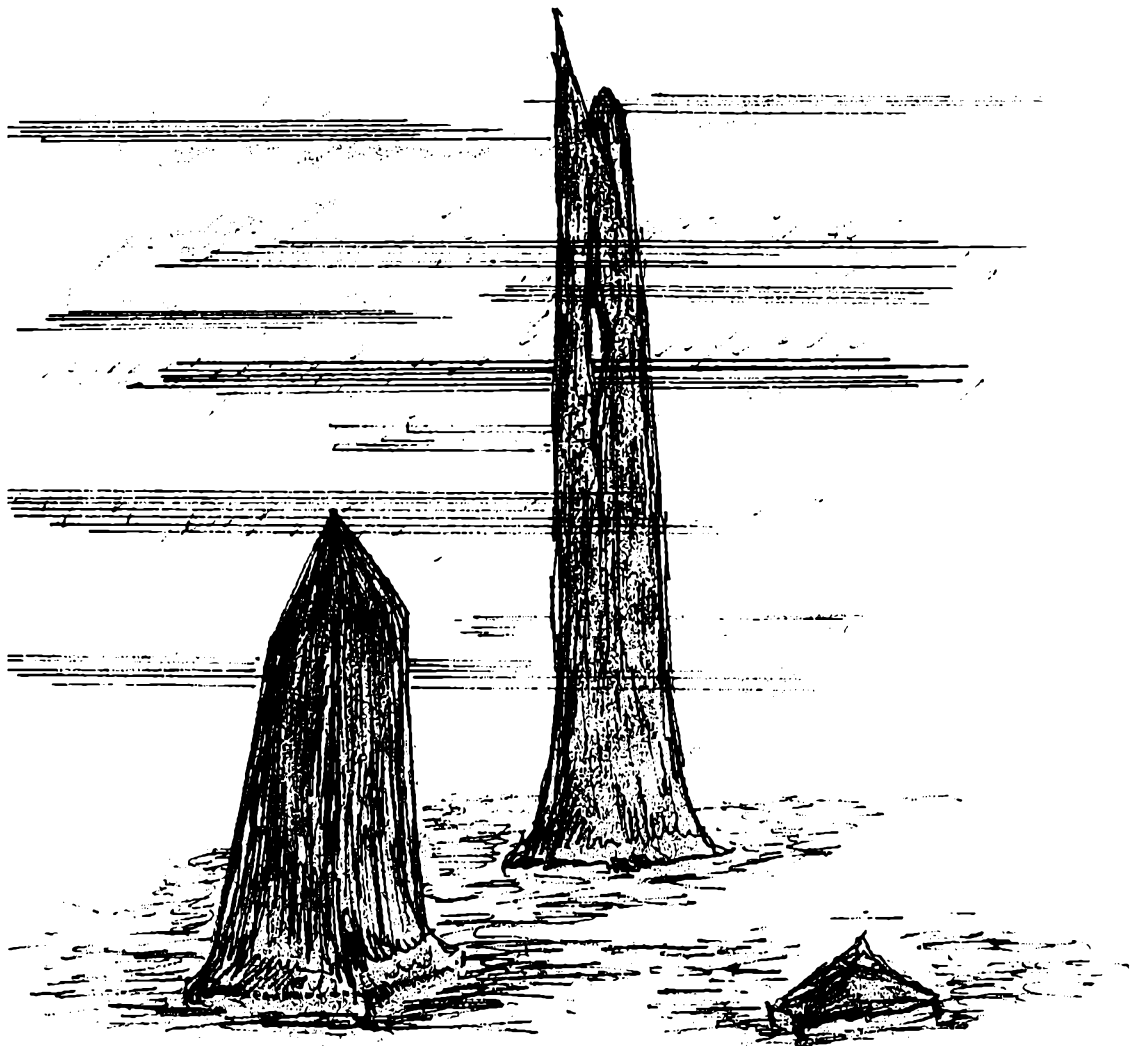
På grund af nedbrydningen kan der intet siges om pælens oprindelige højde over søbunden – den, der i dag rager længst op, måler 112 cm, mens andre slet ikke når op i vandet. I drøjdten er de som telefonpæle, så ulejligheden i sin tid ved at få dem gravet eller rammet ned i den nødvendige dybde har ikke været helt ringe.

De runde pæle er mere forvitrede end de firkantede, hvilket kan skyldes, at de er ældre, men naturligvis også, at de har været af en dårligere kvalitet. Runde og firkantede pæle står mellem hinanden, men de førstnævnte skiller sig tilsyneladende ud og danner en let buet række – se detailkortet – og kan derfor have udgjort et anlæg for sig. Ses alle pælene under ét, synes det ganske umuligt at indpasse dem i et mønster, f.eks. en geometrisk figur, som kunne hjælpe os til en forståelse af deres funktion.

Under indtryk heraf ville det være fristende at se pælene som en spærring, der skulle beskytte Det tredje Hald mod angreb fra søsiden, hvorved deres facon og usystematiske anbringelse ville blive forståelig.

Men her kommer kronologien på tværs. En dendrokronologisk datering af én af pælene fra felt I viser, at den stammer fra omkring 1460 – altså fra den periode, hvor der ifølge den almindelige opfattelse ingen befæstninger var på Hald, og 70 år før Det tredje Hald, som den skulle beskytte, opførtes!

Er dateringen af pælene korrekt, rejses mange problemer – ikke alene med hensyn til deres mission, men også vedrørende de tre Hald-borges historie, som den er fremlagt her. Virkelig panik er der dog ikke grundlag for endnu – hvem tør vel påstå, at en solid egestamme er uanvendelig 70 år efter dens fældning, den kan let først have siddet i en bygning for derefter at være blevet genanvendt ved Jørgen Friis' fæstning. Men skjules kan det ikke, at pælens alder passer dårligt ind i Halds historie, som historikerne i

Tre pæle fra felt I. Tegning: Miki Thomsen, Bramming.

dag fremlægger den.

Til felt II, som er meget større end felt I, er vort kendskab meget ringe, hvorfor det ikke er muligt at give en beskrivelse af det for indenværende.

DET FJERDE HALD

Gregers Daas Hald

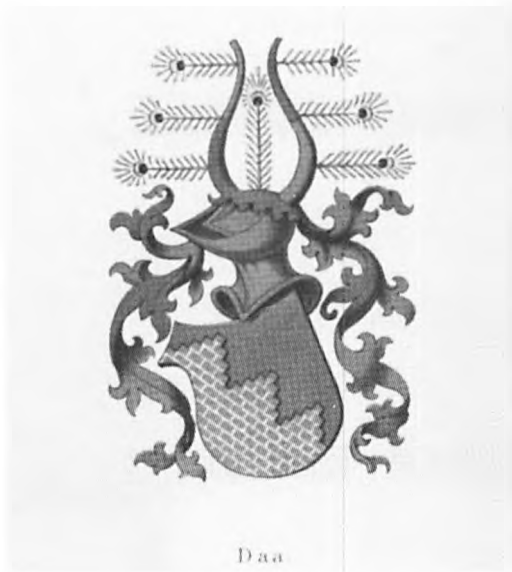
(Nr. 4 på situationskortet)

Da Gregers Daa i 1703 overtog Hald slot, var dets bygninger i en så slet forfatning, at de måtte anses for at være ubeboelige. En istandsættelse af dem ville blive en kostbar affære uden større udsigt til herved at opnå bekvemme boligforhold på den afsides liggende og fugtige borgø. Han traf da den drastiske beslutning at opgive Det tredje Hald og flytte gården til et andet sted. Som byggeplads udvalgte han sig et område mellem den nuværende hovedbygning og de to pavilloner i haven – dette sted er angivet med nr. 4 på situationskortet. Her ses i dag ingen bygninger, ja, end ikke mindste spor af dem, hvilket skyldes, at Gregers Daas Hald i 1800-tallet nedbrødes med en uhørt grundighed og området indlemmedes i haven, under hvis græsplæne der dog nok endnu kunne findes levninger af gården.

På trods af denne grundige ødelæggelse er vi alligevel i stand til at give en nødtørftig beskrivelse af Det fjerde Halts bygninger. Dette skyldes eksistensen af en brandtaxation fra 1795, hvori bygningerne beskrives ret detaillert, og tre billeder af gården – de eneste kendte – hidrørende fra en senere ejer, Charlotte Amalie Schinkel.

Ved at sammenholde disse to kilder har det været muligt at frembringe omstående grundplan, der dog kun kan gøre krav på at skildre forholdene i grove træk, mens man ikke kan regne den for pålidelig i detaljen.

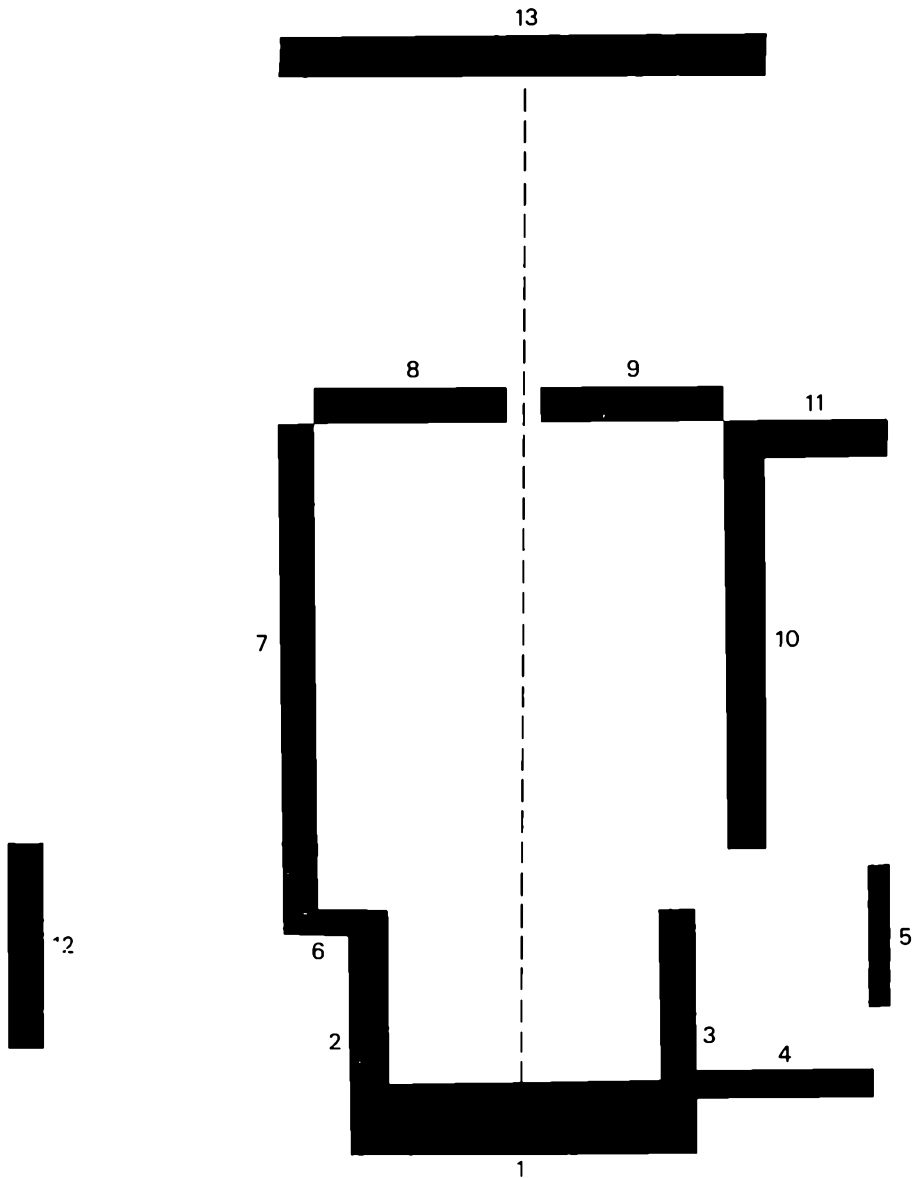
Grundplanen viser bygningssituationen på Hald ca. 1790 – altså om trent 90 år efter gårdens opførelse. I denne periode har der formentlig fundet en vis knopskydning sted, efterhånden som der opstod behov for nye huse – kunne disse tilføjelser fjernes, ville tilbage stå Gregers Daas oprindelige anlæg. Grundplanen viser et sådant rekonstruktionsforsøg, idet de sortfarvede partier viser de bygningsdele, som efter forfatterens mening indgik i komplekset fra begyndelsen af. Denne opfattelse beror naturligvis på et skøn, men støtter sig dog til den kendsgerning, at byggestilen på Gregers

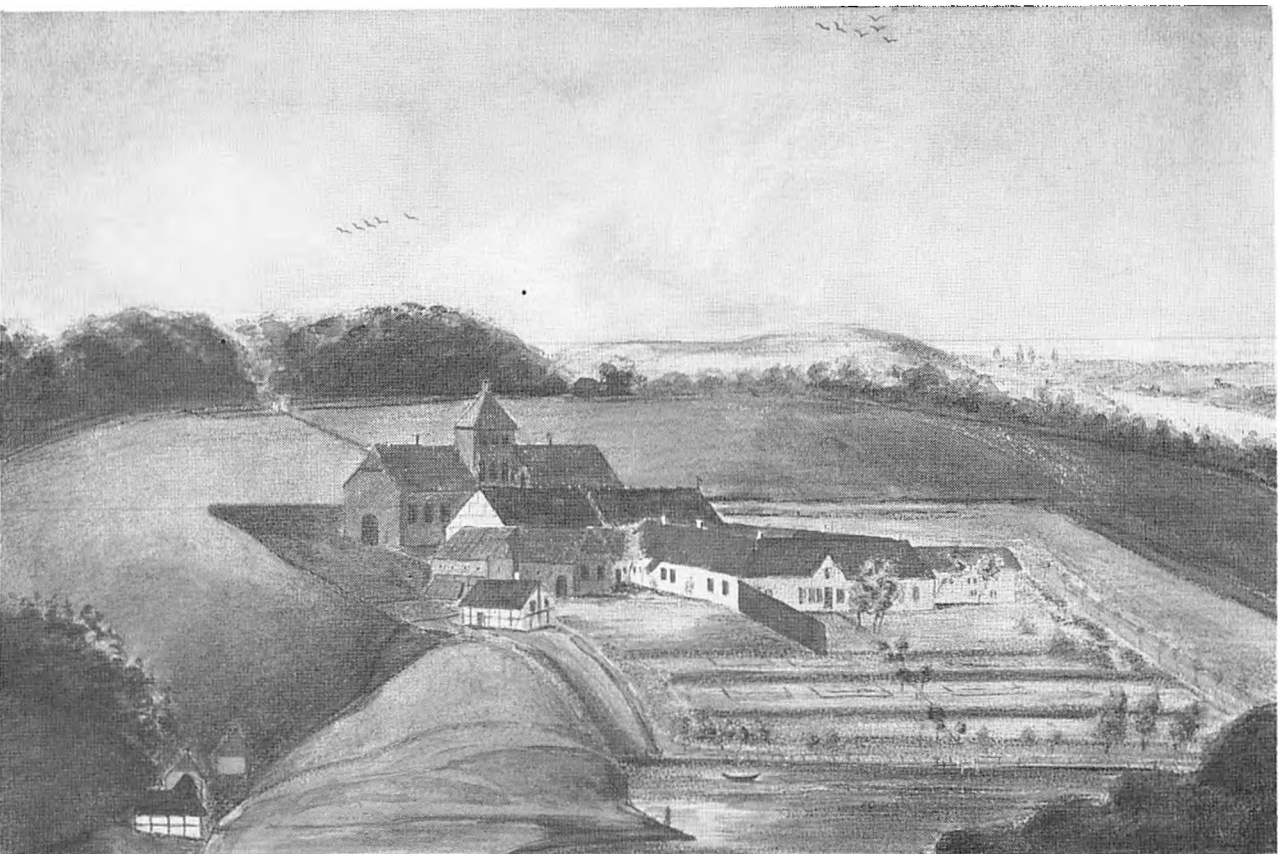
Daas tid havde ændret sig fra det rodede og uordentlige, som Det tredje Hald er et glimrende eksempel på, til det regelmæssige og ordnede – specielt spillede symmetrien en vigtig rolle. Og netop de sortfarvede områder udgør et sådant velordnet bygningsværk, der udviser symmetri omkring en akse, der er markeret ved en stiplede linie. Denne akse blev afgørende ikke alene for udseendet af Gregers Daas Hald, men også for anlægget af haven og mange år senere for placeringen af den nye hovedbygning, som også er angivet på grundplanen.

Lader man ovenstående tankegang gælde, ses det, at Gregers Daas byggeri falder i to trefløjede anlæg, hvoraf det nordlige er ladegården, mens det sydlige omfatter beboelsesbygningerne.

Stod man på gårdspladsen, ville bygningernes symmetri være åbenbar, men for at forebygge enhver tvivl havde man konkretiseret aksens ved opførelsen af kviste i hovedbygningens midte og ved udformningen af ladebygningen, så længen – sikkert meget upraktisk – deltes i to ved en smøge på aksens plads. Ved denne stærke understregning af aksens forløb bekendtgjorde Gregers Daa, at han var fortrolig med tidens arkitektoniske idealer – men bygningsværkets udseende iøvrigt bekendtgjorde næsten lige så sik-

Rekonstruktion af grundplan for Det fjerde Hald, Gregers Daas Hald. Forklaring findes i teksten. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

*Tegnet af
den 17. Febr. 1790.*

Perspectiv of Hald.

C. A. Schinkel

Det fjerde og femte Hald set i fugleperspektiv. Akvarel af Charlotte Amalie Schinkel, 1790.

kert, at han kun rådede over begrænsede økonomiske midler. Alt var udført billigst muligt: ingen bygning var over én etage, alle længer var korte og smalle, hele anlægget stod i bindingsværk – alle tage var dog teglhængte. Pompøs kan gården ikke have virket, men nok venlig og hyggelig, hvilket Charlotte Amalie Schinkels naive tegning, der vises foran, da også mere end antyder. Denne idyl var mulig, fordi enhver befæstning af stedet var opgivet – artilleriets udvikling havde forlængst gjort ethvert forsvar af herregårde omsonst, og ingen vidste dette bedre end Halds bygherre, der selv var generalmajor. Sin residens lagde Gregers Daa derfor ikke bag unyttige forsvarsværker, men midt i en smuk have, som vi skal høre nærmere om i et senere afsnit.

Hvortil de enkelte bygninger brugtes på Gregers Daas tid, ved vi strengt taget intet om, men mon ikke deres brug 90 år senere var næsten den samme? I så fald giver brandtaxationen fra 1795 de efterlyste oplysninger, hvorfor den gennemgås her, idet de enkelte bygninger er forsynet med numre, som refererer til grundplanen:

1. Hovedbygningen. Indeholdende 3 stuer og 4 små værelser.
2. Vestre sidefløj. Her var skriverstue, folkestue og et par kamre.
3. Østre sidefløj. Her var bryggers og køkken.
4. Tilbygning indeholdende adskillige kamre og soveværelser. To etager.
5. Rulle- og pakhus.
6. Halvtag. Her var karlekammer.
7. Kostald og lo. I sydenden port med tilhørende portnerstue.
8. Lade.
9. Lade.
10. Kostald og lo. Heri karlekamre.
11. Vognremise.
12. Stald, huggehus og bolig for fodermester.
13. Den nuværende hovedbygning: Det femte Hald.

Det højest vurderede af husene var den nuværende hovedbygning, som skønsmændene ansatte til en værdi af 4000 rigsdaler – straks efter fulgte den gamle hovedbygning med 3600 rigsdaler. Den synes således at have været i god stand – alligevel opgaves den få år efter og nedbrødes. Med den lader vi Det fjerde Halds æra være forbi, omend flere af gårdens bygninger stod længe endnu.

Hald Hovedgaard

(Nr. 5 på situationskortet)

1750 fik Hald en ny ejer. Det var Frederik Schinkel – faderen til ovennævnte Charlotte Amalie Schinkel. Han besad gården indtil 1794, hvor han døde 75 år gammel. I hele sin lange regeringstid optrådte Schinkel som en særdeles energisk godsejer, der ved forbedringer og nyskabelser øgede ejendommens værdi iøjnefaldende, men også ved sine krav til andre forskaffede sig en mængde fjender og et forfærdeligt ry – egnens bønder har således aldrig glemt ham og ved endnu at fortælle om „Bondeplageren“ og „Gale grev Schinkel fra Hald“.

Af Schinkels utallige foretagender synes kun ét at have overlevet til vor tid, men dette kan da også betegnes som hans hovedværk: hovedbygningen til det nuværende Hald, også kaldet Det femte Hald. At han lod dette hus bygge, vides med bestemtthed, men dermed er også al vor viden om dets herkomst opbrugt, hvorved dets historie bliver meget lig et hittebarns. Ingen kender husets arkitekt, man er uvidende om dets opførelsesår, og der hersker tvivl om, hvad hensigten med det egentlig var.

Ved læsning af større værker kunne man let forledes til at tro, at aldersproblemet i det mindste var løst, for i dem så at sige allesammen hævdes, at Hald er opført 1789 – men desværre oplyses intetsteds, hvor denne viden stammer fra, så trods gentagelsernes antal ses der ingen grund til at fæste lid til denne angivelse. Ganske samme skepsis må landsarkivar Johan Hvidtfeldt mødes med, når han foreslår 1769 som byggeår uden at belægge sin påstand med nogen form for argumentation. Også 1757 har været nævnt som det rette byggeår, men heller ikke i dette tilfælde har man understøttet postulatet med beviser.

Den faktiske viden om Halds alder indskrænker sig til, at bygningens eksistens bevidnes af Charlotte Amalie Schinkels tegning, der er forsynet med årstallet 1790. Dette år må huset altså have været der – herved udelukkes

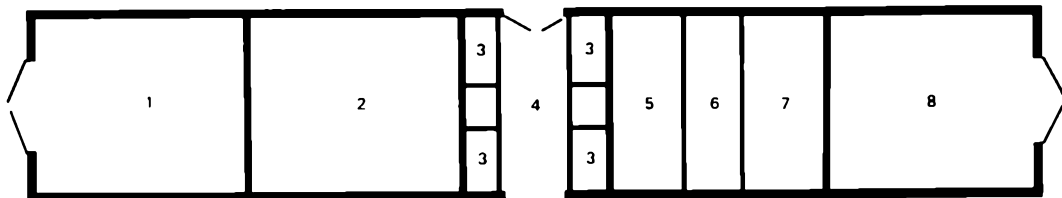

Silhouetklip af kammerherre, landsdommer Frederik Schinkel, som ejede Hald i årene 1750-94. Foto: Lotzbeck & Graae.

ingen af de anførte årstal, men de kan jo ikke alle være rigtige.

Imidlertid tyder meget på, at ingen af dem har ramt det rigtige. Fornylig har man på en bjælke i tagværket fundet indhugget årstallet 1787 – heraf følger selvfølgelig ikke automatisk, at huset er opført dette år, men sandsynligheden herfor er unægtelig stor, også så stor, at det må anses for at være det hidtil bedste bud på Halds opførelsesår.

Går vi ud fra, at 1787 virkelig er Halds opførelsesår, følger heraf at Schinkel var, om ikke ligefrem gammel, så dog en aldrende mand, da han gav sig i kast med dette storbyggeri. Hermed kommer vi tilbage til spørgsmålet om, hvad meningen var med dette hus, som Schinkel i en skrivelse med megen selvfølelse kalder „... en prægtig grundmuret bygning ...“, hvis

Skematisk grundplan af Det femte Hald, Schinkels Hald, 1795. Tegnet på grundlag af en brandtaksationsbeskrivelse fra samme år udarbejdet af Niels Aggerschou, Agerskov, og Anders Møller, Kjellerup. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

stil på ingen måde kunne bringes i harmoni med Det fjerde Halds langt mere ydmyge bygninger.

Inden vi skal gøre yderligere forsøg på at kigge Schinkel i kortene, vil det være klogt at høre, hvad han selv har at sige om bygningens formål. I en jordebog oplyser han, at bygningen er opført til „... sommerværelser og fornøjelse ...“, men fortier af ukendte grunde, at den også anvendtes til andre formål, hvilket tydeligt ses af brandtaxationen af 1795.

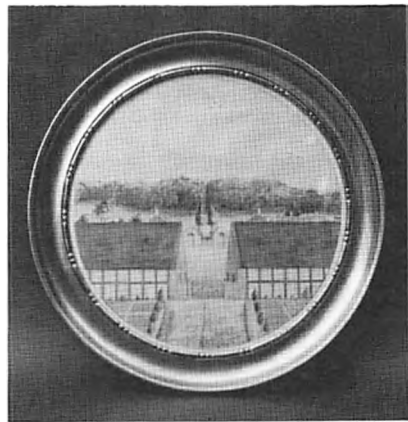
Heri kalder taxationsmændene huset for Hald Ladegårds Slotsbygning, men der lades ingen tvivl tilbage om husets identitet, for beskrivelsen af husets ydre svarer godt til forholdene i dag: bygningen bestod af én lang længe med et treetagers tårn midtpå og to kviste mod nord – bygningsdele som alle eksisterer endnu, mens en kvist mod syd klos op ad tårnet senere er nedbrudt. Derimod var husets rumopdeling en helt anden end den, der gælder nu, hvilket vil fremgå af ovenstående grundplan, der er en rekonstruktion udarbejdet på grundlag af brandtaxationens detaljerede oplysninger.

Tallene 1 og 8 angiver vognremiser – indgangene til disse ses stadig tydeligt i gavlenes murværk. 2 og 6 er stuer, 7 et køkken, mens 3 betegner 4 små værelser. 4 markerer en hvælvet port, „... hvorigennem er ind- og ud-kørsel til og fra hovedgården (d.v.s. Det fjerde Hald) ...“. Også den spores tydeligt i murværket i dag – over den nordlige indkørsel ses endog spor af et våbenfelt. 5 er også en stue, men i den optoges den meste plads af „... en trappe af 47 trin med holdstænger mod begge sider, som er kunstig udarbejdet og malet.“ Denne trappe gav adgang til tårnet, hvor der lige over porten var en stor sal, som eksisterer den dag i dag, mens resten optoges af flere

mindre værelser. I flere af værelserne fandtes kakkelovne, hvilket ikke stemmer særlig godt med Schinkels påstand om, at huset brugtes til sommerværelser, men måske var de i brug under fornøjelserne?

Ifølge brandtaxationen gjorde Halds Slotsbygning i 1795 altså tjeneste som portbygning og vognremise og indeholdt et antal beboelsesrum af herskabelige dimensioner. Hertil kom, at lofterne over vognremiserne brugtes som kornmagasin, hvilket fremgår af de spor af luger, som ses i gavlmurene. Endvidere synes at have indgået i planerne, at huset skulle rumme et kapel – i hvert fald skriver Schinkel i 1791, at han året før afhentede sin afdøde hustru lig et par dage efter bisættelsen i Dollerup kirke for at lade det indsætte „... på det anstændige sted i den nye bygning, som er bestemt til et kapel ...“. Den døde fru Schinkel stod utvivlsomt mere end et år på Hald, før hun førtes til en ny familiebegravelse i Finderup kirke – mere tvivlsomt er det, om hun stod i et kapel i den nye bygning, for det synes aldrig at være blevet mere end et luftkastel.

Denne mangeartede brug af bygningen virker forvirrende og gør os usikre på, i hvilken hensigt den egentlig blev opført. Schinkels egen påstand om sommerbolig synes kakkelovnene at modbevise. Som portbygning til Det fjerde Hald virker den alt for pompøs – den overstrålede på alle måder

Charlotte Amalie Schinkels – desværre udaterede – tegninger af Hald efter den gamle hovedbygningens fald. På begge tegninger ses motivet fra et punkt i akse – henholdsvis fra Inderøen og fra den nuværende hovedbygningens tårn. Billederne tilhører Henriette Sillasen, Vejen. Foto: Dall Schmidt, Vejen.

den gamle hovedbygning, og hvem ville vel bygge således? Dertil kommer, at dens beboelsesrum syntes mere passende som herskabs- end som portnerbolig. Som en ny hovedbygning da? I så fald må man undre sig over, at vognremiserne placeredes her, og at de fik lov til at optage så megen plads.

Flere muligheder kan dårligt komme på tale, men bygningens tilsyneladende mangel på logik og konsekvens bevirker, at ingen af forslagene på tilfredsstillende måde forklarer, hvad der var Schinkels egentlige hensigt med byggeriet. Heller ikke den omstændighed, at den nye bygning via aksens, som stryger lige gennem porten, er fast sammenknyttet med Gregers Daas anlæg giver os noget fingerpeg om, hvad meningen var. For det kan vel næppe have været planen at søge frembragt en helhed af så forskellige elementer?

Alle hypoteser vedrørende det oprindelige formål med denne bygning synes uforenelige med kendsgerninger og almindelig fornuft. Schinkels bygning hænger i luften uden at kunne placeres i en større sammenhæng. Men måske var der slet ingen plan med bygningen? Dette kunne være den sandsynligste hypotese – i hvert fald præges Schinkels øvrige tilværelse af pludselige indfald og luner. Den nuværende hovedbygning på Hald kunne være én af dem.

Ved Schinkels død i 1794 overtoges Hald af datteren Charlotte Amalie Schinkel, som var eneste arving. Allerede i 1798 – efter mindre end 4 års ejerskab – afhændede hun gården, men nåede alligevel at sætte sit præg på den, idet hun uden tvivl er den, som lod den gamle hovedbygning nedrive. Denne opfattelse, som ikke tidligere har været fremført, baseres på følgende:

Foruden den allerede viste tegning frembragte Charlotte Amalie Schinkel endnu to tegninger af Hald, som vises s. 52. På begge disse tegninger savnes den gamle hovedbygning, som altså må være nedbrudt. Tegningerne kan derfor ikke være udført før 1795, hvor brandtaxationen bevidner hovedbygningens eksistens – omvendt kan de dårligt være lavet senere end 1798, hvor hun forlader Hald for stedse. Nedbrydningen må altså have fundet sted i perioden 1795 til 1798, hvorved hun bliver den ansvarlige.

Underligt nok måtte kun selve hovedbygningen lade livet, mens sidefløjene fik lov at stå, hvilket fremgår med al ønskelig tydelighed af begge Charlotte Amalie Schinkels tegninger. Der opnåedes herved frit udsyn fra Schinkels nye bygning langs aksens tværs over søen lige til Inderøen, hvor

Der findes desværre ingen portrætter af den unge Charlotte Amalie Schinkel – men her ses hun som 88-årig, tegnet af V. Gertner 1861. Tegningen tilhører Margrete Ahlefeldt-Laurvig, Roskilde. Foto: Lotzbeck & Graae.

den fortsatte så langt øjet rakte i form af en udhugning i skoven. Selvom der herved opnåedes en storartet virkning, som hun har haft øjnene åbne for, kan ønsket om en åbning vel næppe have været en rimelig begrundelse for husets nedrivning.

En helt rationel årsag til bygningens nedrivning kunne bygfældighed være. Men så sent som i 1795 finder brandtaxationen huset godt og vurderer det højt, så kassabelt kan det vel næppe være blevet på mindre end 2 år. Følelsesmæssige forhold kan have spillet afgørende ind på beslutningen om bygningens nedlæggelse, idet Charlotte Amalie må have haft mange dårlige minder knyttet til stedet, f.eks. om det fangenskab, som faderen forgæves holdt hende i for at forhindre hendes giftermål med en søløjtnant, jævnfør Blichers novelle „Eneste barn“, der har hende som hovedperson.

Hvadenten huset nu blev nedbrudt af den ene eller anden grund, havde

Den unge Charlotte Amalie Schinkel som den islandske kunstner Rut Rebekka Sigurjonsdottir forestiller sig hende. Malet efteråret 1984, hvor kunstneren boede i kunstnerboligen på Hald. Foto: Preben Mogensen, Dollerup.

beslutningen den umiddelbare følge, at gårdens herskab måtte holde flyttedag. Som ny bolig valgte Charlotte Amalie Schinkel sig faderens nye bygning, som herefter må kaldes Halds hovedbygning. Denne forfremmelse bevirkede ingen ændringer i bygningsmæssig henseende, idet hun og hendes pårørende blot rykkede ind i de forhåndenværende beboelsesrum.

Efter salget i 1798 stod hovedbygningen formodentlig tom i nogle år, for den nye ejer, den fra danmarkshistorien så bekendte Ove Høegh-Guldberg, flyttede først ind 1802, hvilket år han frigjordes fra sit embede som amtmand i Århus. Allerede før flytningen afgjorde han, at hovedbygningens værelser var for få for hans behov, hvorfor han i 1800 lod udarbejde et projekt, der inddrog hele Schinkels hus i boligen og forøgede det med to sidefløje mod den nuværende have. Dette forslag blev af ukendte grunde aldrig virkeliggjort – økonomiske problemer synes ikke at have ligget bag, for

Guldberg var en velstillet mand. I stedet gennemførtes en barberet løsning, der kun omfattede det allerede eksisterende hus, idet vognremiserne og porten indlemmedes i boligområdet. Resultatet af ombygningen blev, at huset nu indeholdt „... en stor sal i 2. etage af tårnet og 5 værelser i 3. etage samt mange skønne værelser i den øvrige bygning“, som det siges i en samtidig beskrivelse.

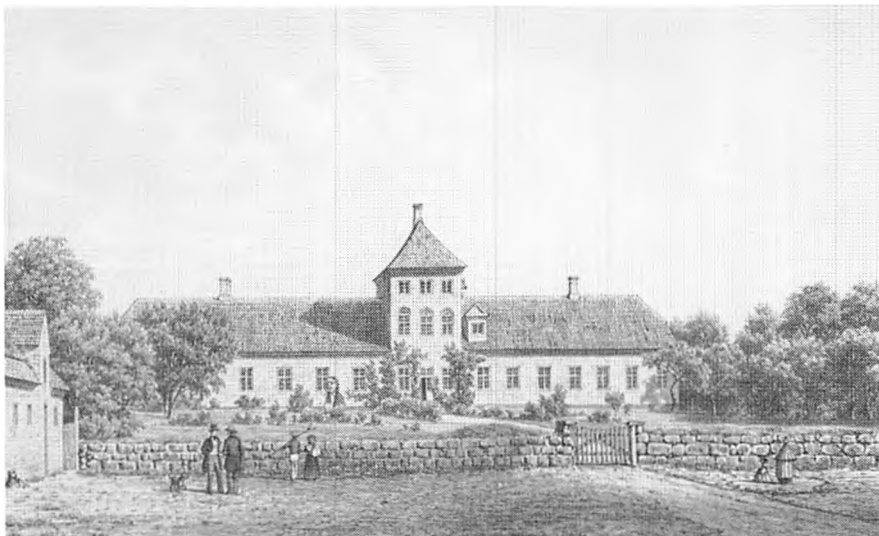
Med denne ombygning havde hovedbygningen nået næsten den skikkelse, den har nu – i hvert fald i det ydre, mens hver ny generation har ændret en smule på skillerum og døre i det indre, hvilke forandringer tilsammen er resulteret i den nuværende rumopdeling, der ses på grundplanen s. 60. Der er ikke offentlig adgang til bygningen, der i dag rummer forlaget Arena, som bruger et par kontorer, Arkiv for ny Litteratur, som beslaglægger nogle loftsværelser, og Den selvejende institution Hald, der tilbyder resten af huset som kursuslokaler omfattende køkken, opholdsrum, værelser og foredragssal.

Ved hovedbygningens vestende ligger en bygning med et lille klokketårn – sædvanligvis kaldet Kapellet, hvilket navn ingen kender oprindelsen til. Huset nævnes første gang 1858, men er formentlig noget ældre. Det brugtes da som bolig for domestikkerne, d.v.s. tjenestefolkene, og er nu indrettet til værelser for kursussøgende. I sydenden indrettedes i 1983 en nordisk kunstnerbolig.

En bindingsværksbygning nord herfor nævnes også første gang 1858, hvor den gjorde tjeneste som bryggers og bagehus. Også den er nu udnyttet til værelser for kursister.

Fra begyndelsen omfattede Det femte Hald jo også bygninger, som oprindeligt indgik i Det fjerde Hald. Disse huse er nu helt forsvundet, og vi skylder læseren en forklaring på, hvornår dette er sket, hvilket dog falder tungt, idet der på dette felt hersker en udtalt mangel på kendsgerninger. Linién har dog hele tiden været klar: den nye hovedbygning optrådte som gøgeungen, der skubbede de andre af reden – i dette tilfælde tværs over landevejen, hvor en ny avlsgård efterhånden rejste sig.

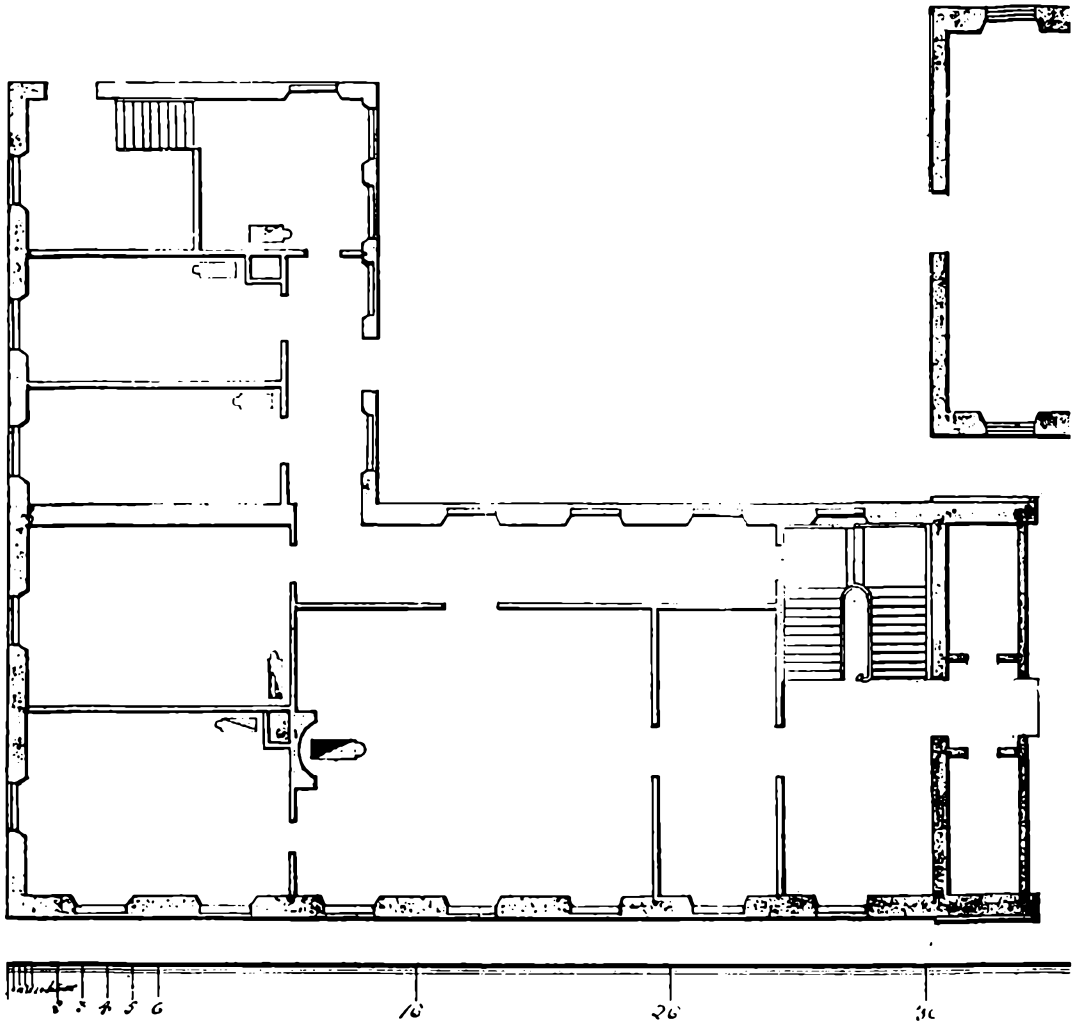
Allerede i 1808 var ladebygningerne (nr. 8 og 9 på grundplanen over Det fjerde Hald) i farezonen – den daværende ejer, Henrik Muhle de Hoff, anså dem for at „... vansire eller rettere fordunkle ganske den nuværende hovedbygning ...“, hvilket han havde ganske ret i, som enhver kan forvise sig om ved at betragte Charlotte Amalie Schinkels tegninger. Han nåede dog ikke

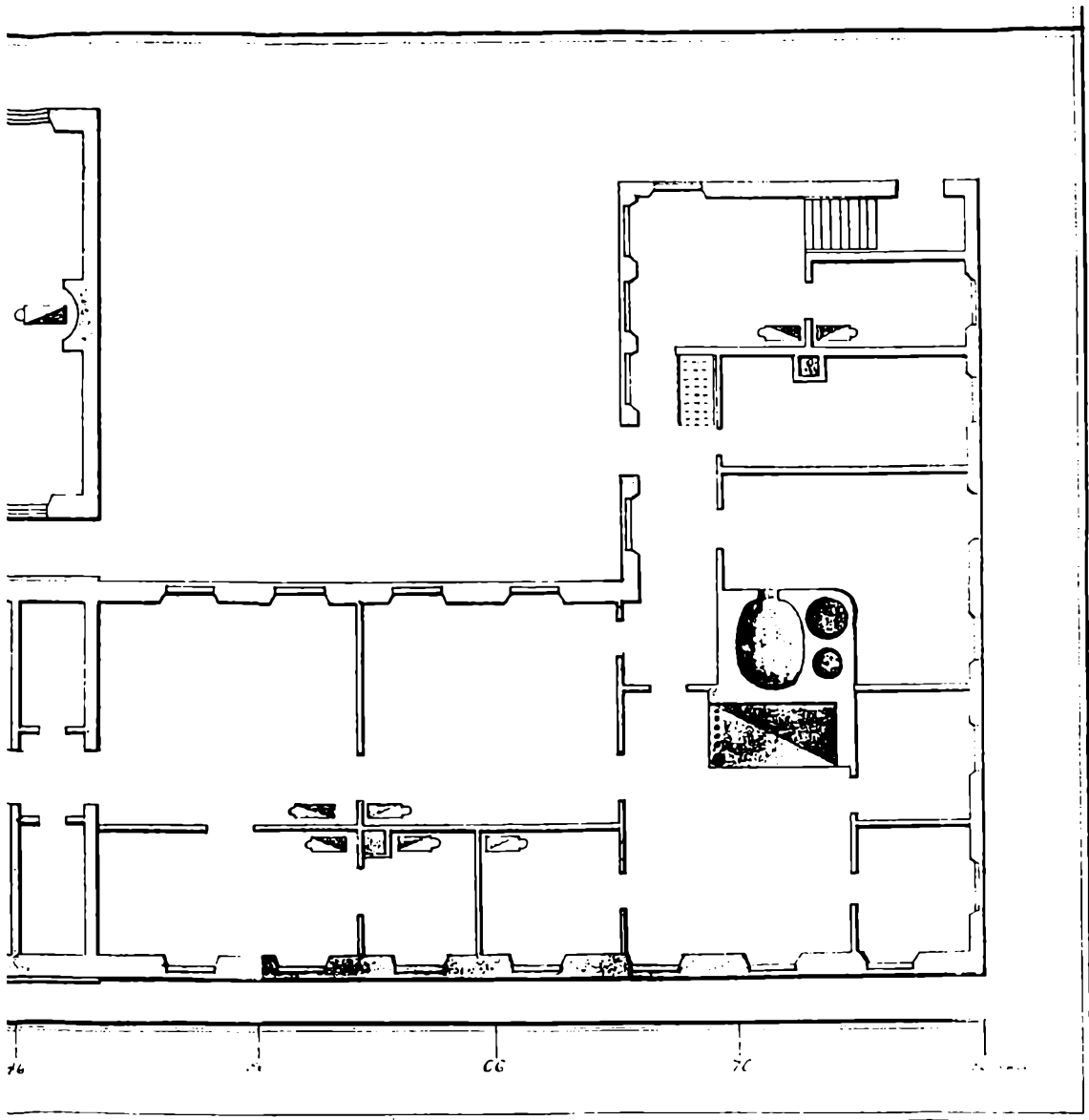
Hald set fra parken 1859. Tegnet af J.F. Richardt.

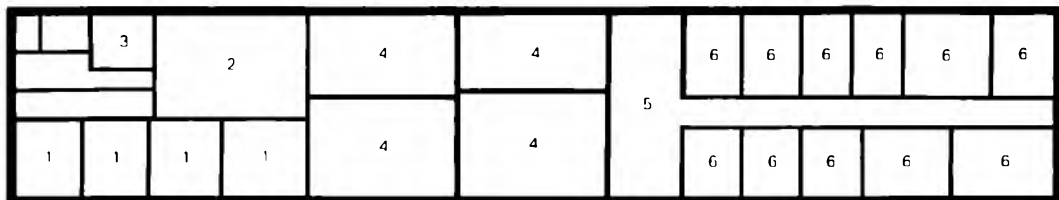
Møbler fra Det fjerde Hald. Da Charlotte Amalie Schinkel forlod Hald, flyttede hun til Sjælland medbringende næsten al gårdens bohøve. Meget af dette findes endnu hos efterkommere – lidt er kommet i offentlig eje, f.eks. disse stole, som Viborg Stiftsmuseum erhvervede 1984. Bagved ses Stiftsmuseets kopier af Charlotte Amalie Schinkels runde akvareller af Hald. Foto: Tove Mulvad, 1984.

Forslag til ændring af Det femte Hald, Schinkels Hald, fra år 1800. Arkitekten ukendt. Tegningen findes på Den kongelige samling af Arkitekturtegninger på Charlottenborg. Fremkommet under arbejdet med Viborg amts topografiske billedregistrering i 1980.

Porten tænkedes bevaret sammen med de 4 små lakajværelser, som flankerede den. Ligeledes tænkedes bevaret opgangen til Riddersalen på 2. etage ligesom salen selv, der ses angivet over den egentlige tegning. Fløjen til højre, som vender mod vest, skulle rumme køkkenet – her ses således den store bageovn – mens fløjen til venstre skulle indeholde soveværelser. Resten af huset tænkedes brugt til stuer. Den sort-hvide signatur, som findes i næsten alle rum, markerer kakkelovne.

Skematisk plan over stueetagen på Hald Hovedgaard 1984. 1. Kontorer. 2. Køkken. 3. Spisekammer. 4. Stuer. 5. Hall. 6. Værelser. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

at få noget gjort ved sagen, før han gik fallit og måtte forlade Hald 1810.

Snart efter må skæbnen have indhentet dem. På en plan over Hald 1828 ses de ikke – tilbage er kun de to fæhuse (nr. 7 og 10 på grundplanen over Det fjerde Hald), som synes at være forlængede, så de når helt ned, hvor sidefløjene til Gregers Daas hovedbygning havde været. Endnu er udflytningen til den nye avlsgård ikke indledt, men snart efter 1828 må den bygning, som vi i dag kalder Laden, være opført. Den efterfulgtes snart af flere, og i 1859 synes kun det vestre fæhus (nr. 7) at være tilbage på den gamle gårdsplads – se J.F. Richardts tegning. Dette hus viste sig i besiddelse af en utrolig sejlivethed – først i 1937 faldt det, hvorefter hele den gamle gårdsplads indlemmedes i haven. Et sidste minde om det gamle fæhus findes dog endnu – det er brønden på parkeringspladsen overfor Laden, hvor kreaturerne er blevet vandet. Det fandtes tilkastet for få år siden, men rensedes og omgaves med en mur, så de besøgende uden fare kan betragte denne sidste rest af den fordums så mægtige ladegård.

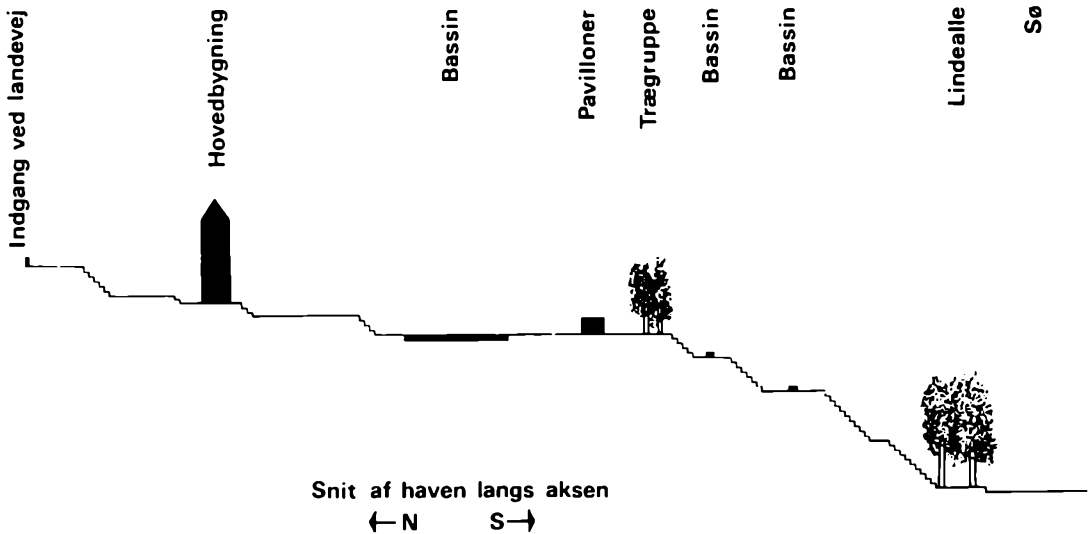
Inden vi helt forlader Det femte Hald skal hovedbygningens byggematerialer kortelig omtales. Selve huset er opført i røde mursten, som stammer fra Schinkels eget teglværk, der lå i det nuværende Hald Ege. Men grundstenene er af granit – nogle af dem profilerede. Lignende kvadre støder man på overalt i haven – i terrasser, i mure og i trapper ligger de. De stammer utvivlsomt fra en nedbrudt kirke, men har sikkert været turen om ad Jørgen Friis' Hald, hvis bygninger jo for en dels vedkommende var opført i kvadersten. Disse sten er således i brug for tredje gang og kan holde længe endnu. Det er vist mere end man kan sige om Schinkels mursten – de er tilsyneladende i fuld gang med at forvitte, især i tårnet ses der svaghedstegn. Akut fare for bygningen er der ikke, men en istandsættelse bør snart komme på tale.

Haven

Det altdominerende træk ved haveanlægget på Hald er den allerede så ofte omtalte akse, som ikke alene bygningerne grupperede sig om, men også haven, omend symmetrien her var mindre fuldkommen. Aksen går gennem hele haven fra nord til syd og er let at erkende, eftersom havens eneste spadseresti markerer dens forløb. Herudover har nogle af ejerne fremhævet den yderligere ved forskellige anlæg, som vi nu skal se nærmere på, idet vi støtter os til omstående snit, hvor højden dog er stærkt overdrevet i forhold til længden.

Vi begynder til venstre, hvor den officielle indgang til Hald Hovedgaard markeres af to små søjler. Det første landemærke, vi derefter støder på, er den gamle port nederst i hovedbygningens tårn. Den har allerede fået sin omtale, hvorfor vi straks fortsætter syd for hovedbygningen, hvor vi snart kommer til et stort bassin. Det stammer fra 1944 og er anlagt af entreprenør Christensen, som da ejede gården.

Herefter kommer vi til to pavilloner (nr. 6 på situationskortet), som på smukkeste vis flankerer aksen. Disse to pavilloner danner egentlig indgangen til haven – det stykke, vi indtil nu har tilbagelagt, var jo oprindelig gårdsplads bortset fra området lige syd for hovedbygningen, hvor der synes at have været have siden dens opførelse. Pavillonerne nævnes ikke i brandtaxationen 1795, men er med på Charlotte Amalie Schinkels seneste tegninger – heraf følger, at hun må have opført dem i sin korte ejertid, eventuelt af materialer fra den nedbrudte hovedbygning til Gregers Daas Hald. Pavillonerne anvendtes først som orangerier, d.v.s. som væksthuse, hvori sarte og varmekrævende planter kunne dyrkes – den enes skorsten bevidner, at den har kunnet opvarmes. Kældrene under dem har vel været brugt til opbevaring af havens afgrøder i den kolde årstid. Senere tjente pavillonerne som boliger for forvalter og gartner og bruges nu som magasinbygninger.

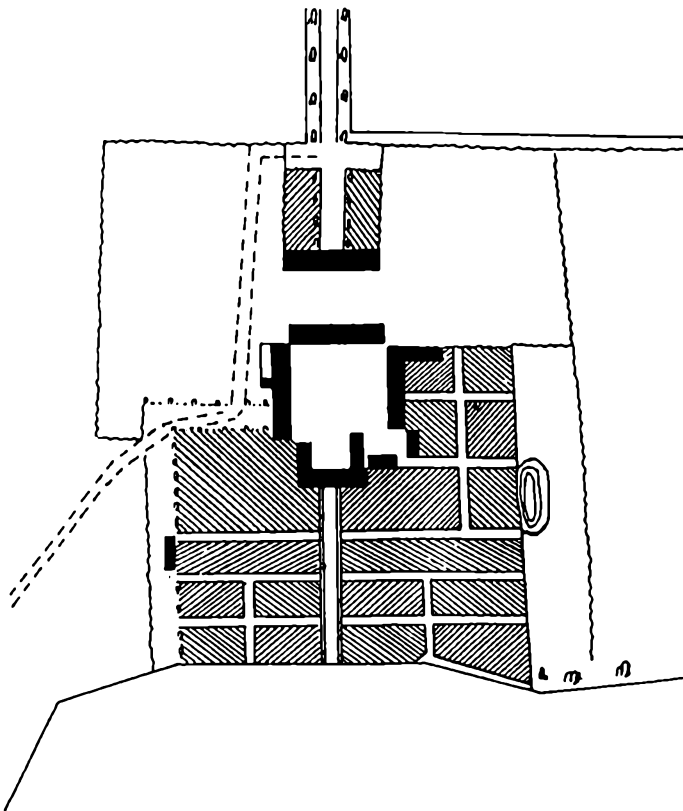
Længdesnit gennem Halds have. Højden stærkt overdrevet i forhold til længden. Tegning: Preben Mogensen, Dollerup.

Gravninger omkring pavillonerne sommeren 1984 antyder, at kældrene under dem engang har udgjort et sammenhængende rum, hvis midterste afsnit senere er blevet fyldt op med jord, hvorpå spadserestien nu er anlagt. Er denne opfattelse korrekt, ligger det lige for at mene, at kælderen er en rest af Det fjerde Hald – og at pavillonerne følgelig er opført på den gamle hovedbygningens plads. Det må dog betones, at disse tanker foreløbig kun kan betragtes som løse hypoteser.

Lidt syd for pavillonerne træffes en gruppe på 4 lindetræer – 2 på hver side af akse. De ses også på Charlotte Amalie Schinkels første tegning fra 1790, hvor de står foran hovedbygningen. De må altså være mindst 200 år gamle.

Herefter begynder terrænet at falde stærkt ned mod Hald sø. Denne skråning er udlagt i tre terrasser, hvilket har krævet et stort arbejde, men også har givet en storslået virkning. På de to øverste terrasser findes et par bassiner opført af entreprenør Christensen 1944.

Ved foden af den sidste trappe kommer vi ind i en lindeallé, som går på tværs af akse og lukker haven mod søen. Den kaldes Guldbergs allé, hvil-

Haveanlægget på Hald ca. 1790. Efter matrikelkort.

ket vel har bevirket, at Guldberg er blevet tillagt æren for den. Men da den tydeligt ses på Charlotte Amalie Schinkels tegning fra 1790, må den være ældre end Guldberg og ses som et værk af Schinkel.

Efter alléen fortsætter akseu ud i søen – nu markeret ved en lille trappe, på Charlotte Amalie Schinkels tid ved en bådubro. Hinsides søen, på Inderøen, har statsskovvæsenet ved en udhugning markeret den fortsættelse af akseu, som ses på Charlotte Amalie Schinkels sidste tegning. Herovre skal ifølge Blicher have stået en kanon, som Schinkel salutede med på festdage.

Akseu, som vi nu har gennemvandret, fortæller os, at Halds have er anlagt i den periode, hvor den såkaldte franske have var på mode, d.v.s. i det

18. århundrede. Rygraden i denne have var netop akse, hvorom hele anlægget kunne spejle sig. Den symmetriske opbygning er der kun få spor tilbage af på Hald – pavillonerne er et af dem – men haveplanen fra 1790, der ses foran, viser, at haven dengang var opdelt i næsten ensartede halvdele. Af andre elementer, som indgik i den franske have, ses endnu på Hald alléerne, men iøvrigt må haven betegnes som en ruin – en smuk ruin ganske vist.

Hele det smukke system, der er vist på haveplanen 1790 er forsvundet og området udlagt som én stor græsplæne. Denne situation er fremkommet som følge af lang tids vanrøgt af det oprindelige anlæg. Allerede Guldberg fandt haven for stor og udlagde halvdelen af den til forsøgsmarker. Omkring 1850 indrettedes her en stor planteskole, som skulle levere planter til hedernes beplantning. Således bidrog hvert slægtled sit til havens ødelæggelse, og egentlig bør man undre sig over, at noget af det gamle har kunnet overleve til vor tid.

Det har været drøftet meget, hvem der var den egentlige grundlægger af Halds have. Mange tildeler Gregers Daa æren, andre lader Vilhelm Gyldekrone, der ejede Hald 1745-50, være ophavsmanden, mens atter andre hævder, at anlægget skyldes Schinkel. Denne tvist vil ikke så let afgøres. Men her skal plæderes for Schinkel. Først og fremmest fordi en samtidig kilde skriver: „Schinkel har forbedret gårdens bygning og anlagt en smuk have ...“, dernæst fordi Charlotte Amalie Schinkels tegning fra 1790 viser en meget ung have, og endelig fordi Schinkels hustru, Edel Margrete Schinkel, gennem sit medlemskab af Landhusholdningsselskabet kan være bleven inspireret til at forlange udført et haveanlæg.

Det har fornylig været fremført, at haven på Hald burde føres tilbage til sin oprindelige skikkelse. Dette kan vel næppe lade sig gøre; men den ville for forholdsvis små midler kunne forskønnes, hvorved Hald ville blive en seværdighed rigere.

Niels Bugges hugtænder

(Nr. 7 på situationskortet)

Aksen, som er et så væsentligt element i Halds anlægshistorie, stopper ikke ved indkørselen nord for gården, men fortsætter nordpå i skikkelse af landevejen, der fører ned til gården – denne vejs forløb er altså blevet bestemt af den. Hinsides Herning-Viborg-vejen fortsatte aksens i form af en skovvej nogle hundrede meter ind i skoven – den kan dog ikke længere erkendes. Aksens samlede længde fra Inderøen til Langskoven nærmer sig 2 kilometer, hvilket ligner en dansk rekord.

På strækningen fra gården op til Herning-Viborg-vejen findes en allé bestående dels af elmetræer, dels af rejste sten. Disse sidste er det, man kalder Niels Bugges hugtænder, men de har intet med Niels Bugge at gøre, idet de stammer fra 1700-tallet og har en fortid som vildtbanesten.

Ved en vildtbanesten forstås en sten, som afmærkede den kongelige vildtbane, d.v.s. et revir, hvor kun kongen måtte jage. Et sådant område indrettede Frederik 2. sig i Midtjylland – det var af virkelig kongelig størrelse, idet det strakte sig fra Horsens fjord til Viborg. Det viste sig imidlertid vanskeligt at holde uvedkommende væk fra vildtbanen, og da vildttyvene altid påberåbte sig ukendskab til dens grænser, lod kongen banen afmærke først med træpæle, senere sten.

Langs vejen til Hald står 16 vildtbanesten – 8 på hver side. Foran den såkaldte Kapelbygning står 2 og 1 er udstillet i Laden. I alt er der således 19 vildtbanesten på Halds enemærker – men antallet øges med mellemrum ved nye fund. På forsiden har de alle indhugget en krone og derunder en inskription bestående af et kongenavn, navnet på vildtbanen og et årstal. Den på fotoet s. 66 viste sten har følgende typiske tekst: F5 US SA WB A° 1762, hvilket udlægges således: Frederik 5. (quintUS), Skanderborg Amts WildtBane, Anno 1762. I stedet for SA har enkelte sten HA, hvorved forstås Hald Amt. Der findes ingen indskrifter på stenedes bagside.

En af vildtbanestenenene i alléen ned til Hald – de såkaldte Niels Bugges hugtænder. Billedet tilhører Nationalmuseet. Foto: Hugo Matthiessen, 1931.

Alle stenene er forsynede med årstallet 1759 eller 1762, hvilket fortæller, hvornår de er lavet. Herudover ved man praktisk talt intet om dem. De har tydeligvis været beregnet til afmærkning af kongens vildtbane i dels Skanderborg, dels Hald amt. Det turde dog være tvivlsomt, om de nogen sinde blev stillet op, for få år efter deres fremstilling blev vildtbanerne nedlagt. Hvordan de er endt her på Hald vides ikke – traditionen vil vide, at Frederik Anton Monrad Krabbe, der ejede gården 1851-81, skal have skaffet dem hertil.

De udgør i dag den største samling vildtbanesten i Danmark.

Haldlejrene

(Nr. 8 på situationskortet)

Det skuffende udfald af krigen 1864 fremkaldte i hele den danske befolkning ønsket om hævn. Midlet hertil var militær styrke – og allerede i 1866 vedtog rigsdagen en ny lov, hvis sigte var at øge landets slagkraft. Dette mål skulle nås ad forskellige veje – én af dem gik via et forbedret samarbejde mellem hærens forskellige enheder. I dette øjemed begyndte man at samle store styrker til fælles manøvrer, som for Jyllands vedkommende kom til at finde sted ved Hald. Her havde krigsministeriet, som man uden omsvøb kaldte det, lejet 70 tdr. land af gårdens jord, hvor soldaterne kunne ligge i lejr, mens man i omegnen havde et yderst velegnet øvelsesområde.

Hver sommer i årene 1868-80 fylkedes 10.000 mand på området nord for gården – langs den nuværende Herning-Viborg-vej og videre langs vejen gennem Hald Ege. De fordeltes efter våbenart på lejrområdet, som det ses af omstændige kort, der viser forholdene i 1868. Tropperne indkvarteredes i telte, som taltes i hundredvis og frembød et imponerende skue. I 1875 beskrives soldaternes ankomst til lejren således:

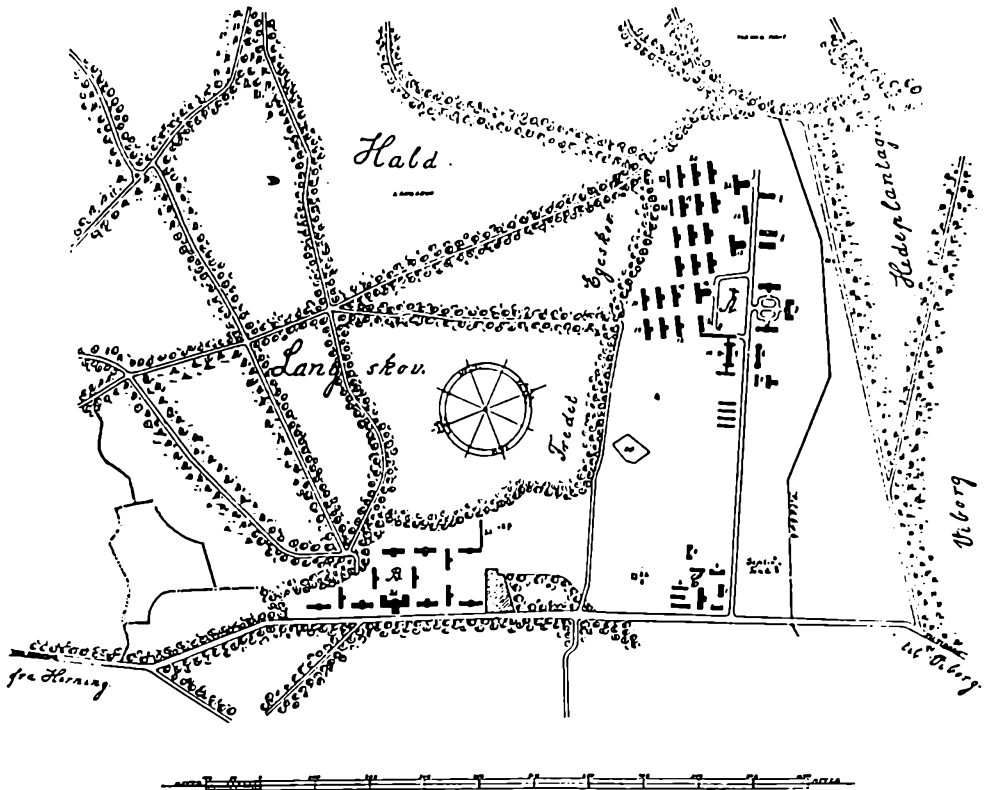
„Den ene bataillon efter den anden ankommer fra garnisonsstederne. I støv og solhede marcherer de herhen, og ikke få er udmattede af rejsen, når de kommer. Snart er de imidlertid igen på benene; hver bataillon hjælper til at oprejse teltene for efterfølgende bataillon på den afstukne lejrplads, hvor brædderne til teltegulvet alt iforvejen er anbragt, så flytter man ind i lejligheden, og enhver søger at gøre sig det så bekvemt som muligt. Oppe i den store lade ved hovedgården er fouragemagasin; og her udleveres halm eller tang til soldaternes madrasser. Her ser man da hundreder, ja, tusinder af soldater ligge på vejen og på markerne og stoppe deres sengklæder; disse bæres hen i telte, og så strækker man sig og lader, som man var hjemme. Snart er alt

Kort over militærljren ved Hald 1868. A. Kongelejr. B. Divisionsgeneral. C. Fodfolk. D. Rytteri. E. Artilleri. F. Telgrafkompagni. G. Besøgende officerer. Endvidere er afmærket lejrshuset ved vejen til Birgittelyst.

i orden, og alle mand samlede, vagtposten udstilles, kommandoråb lyder, og den stille skov genlyder af hornsignaler, mens hedebankerne rystes af geværernes knalden og kanonerens drøn.“

FOLKEKURANSTALTEN ved HALD.

Kort over Røde Kors lejren ved Hald 1922. A: Område for menige. B: Område for officerer. C: Område for bevogningsmandskab. Efter Erik Wedell Andersen: Dansk Røde Kors' Folkekuranstalt ved Hald 1922-1947. 1947.

For den menige soldat var lejrlivet imidlertid surt, og han græd tørre tårer, da lejrsmalingerne ophørte 1880. De sidste installationer fjernedes dog først i 1889, da man var helt sikker på, at denne form for samling aldrig mere ville blive aktuel. Som et sidste minde om lejrtiden står bag plejehjemmet Egekrogen en sten, der rejstes i 1906 på det sted, hvor kongeteltet stod under samlingerne.

Det skulle dog vise sig, at Hald-lejrens ophør ikke var ensbetydende med

tæppefald for området. Da den danske regering i 1916 efterkom en opfordring fra Røde Kors om at modtage syge krigsfanger, besluttedes det at henlægge lazaretlejren til Hald. Denne gang lejedes 80 tdr. land af gårdens jord, men dette areal lå lidt nordligere end den gamle lejr, så kun artilleriets belægningsområde faldt ind under det.

I rekordtempo opførtes her ca. 60 barakker, som stod færdige allerede maj 1917, hvor krigsfangerne begyndte at komme. Der var plads til 1200 mand, som fordeltes på afsnittene A og B – se kortet. Afsnit A var beregnet for menige, afsnit B for officerer, mens det danske bevogtningsmandskab var indkvarteret i afsnit C. Ved krigens slutning havde mere end 1500 tyske og østrigske soldater passeret gennem lazaretlejren.

Allerede inden krigen sluttede, var der fundet anvendelsesmuligheder for bygningerne, når de tømtes for krigsfanger: Dansk Røde Kors skulle overtage bygningerne og i dem indrette kuranstalt, hvor ubemidlede patienter kunne komme på rekreation og modtage behandling. I 1922 åbnede da Folkekuren, som den kaldtes i daglig tale. Dens statistikker var indtil 2. verdenskrig præget af stigende tal, men efter krigen mistede den sin betydning, og virksomheden ophørte 1961.

Samme år overtog Statens Åndssvageforsorg bygningerne, der toges i brug som patientboliger. Den funktion har de endnu, hvor hele virksomheden er gået over til Viborg amt under navnet Egeskovcentret.

Der er offentlig adgang til området, som nok er et besøg værd. Trods de ændringer og fornyelser, der har fundet sted i årenes løb, eksisterer fortsat den oprindelige inddeling i 3 afsnit, ligesom barakkernes udseende næsten er som ved lejrens oprettelse. Man får således stadig et stærkt indtryk af centrets halvmilitære oprindelse.

Bækkelund og Niels Bugges kro

(Nr. 9 på situationskortet)

Navnet Bækkelund forekommer første gang 1790, hvor Schinkel med megen selvfølelse skriver, at han har „opbyggt Bechlund“. Hermed menes dog ikke den nuværende bebyggelse af dette navn ved Viborg-Herning-vejen, men en mølle, som opførtes, hvor nu Niels Bugges kro ligger. Den geskæftige godsejer havde altså set, at der ved den stride bæk her var mulighed for at anlægge en vandmølle, som kunne tappe bækkens energi.

Schinkel rådede i forvejen over Dollerup og Non møller, der var udprægede kornmøller, hvor omegnens bønder fik malet. Dem har han formodentlig ikke ønsket at påføre konkurrence, og Bækkelund mølle har sikkert fra begyndelsen været en stampe- og valkemølle ligesom i 1846, da vi for første gang hører om dens virksomhed. Møllehjulet drev da nogle lodret bevægelige bjælker, stamperne, som bearbejdede klædestoffer og skind, der herved opnåede større smidighed.

I vort århundrede leverede møllehjulet kraft til maskinerne på et savværk. Samtidig drev vandet en turbine, som leverede strøm til hovedgården. Men lyset slukkedes hver aften klokken 22, når maskinpasseren gik i seng!

Jævnside med møllerivirksomheden dreves på stedet gæstgivervirksomhed for folk, som henlagde deres skovtur hertil. Omkring 1870 var deres tal blevet så stort, at ejeren, godsejeren på Hald, fandt det rentabelt at opføre en særlig bygning til gæsternes beværtning. Resultatet blev begyndelsen til den nuværende kro, hvis opførelse fandt sted 1871 efter omstående tegning. I overensstemmelse med denne ændring meddeler en rejsehåndbog i 1870, at „tarvelig beværtning kan fås i et hus ved det idylliske Bækkelund...“, men i 1871, at der nu gives „Beværtning i et nyt, kjønt hus...“.

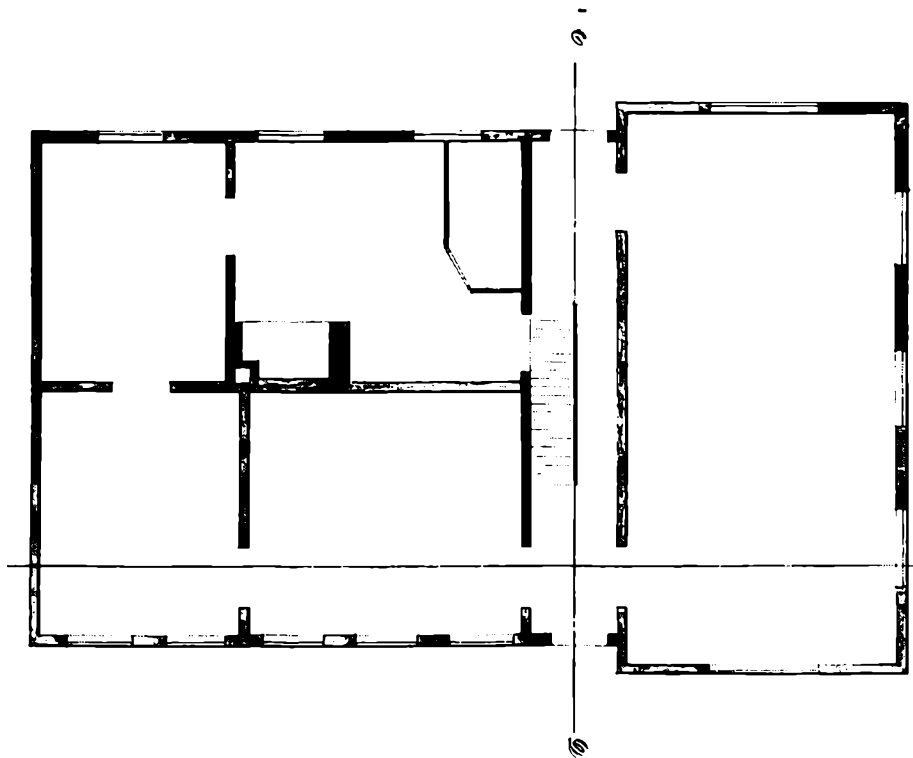
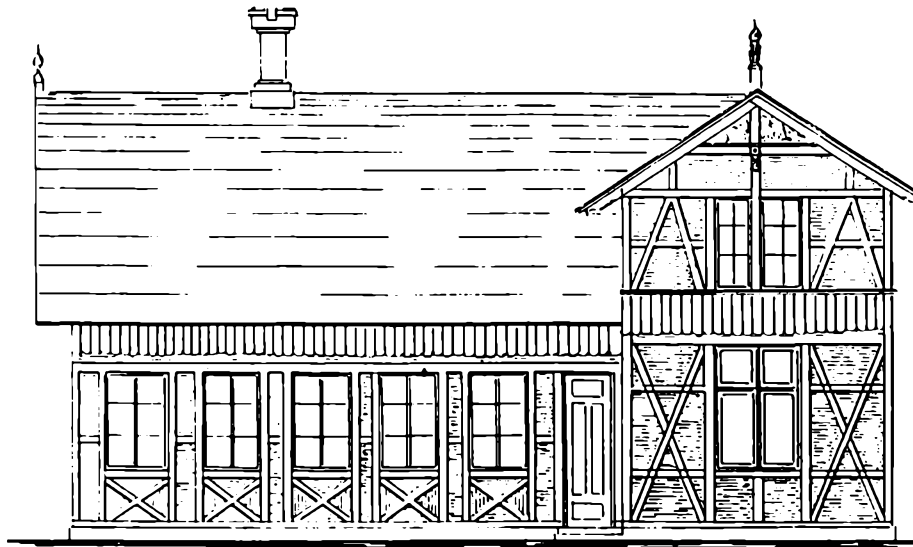
Gæstgivervirksomheden viste sig levedygtig. Den udvidedes omkring 1900 med en pavillon, der havde været brugt som udstillingsbygning i År-

Bygningerne ved Bækkelund vandmølle, som de så ud i 1869. Billedet taget fra det sted, hvor pavillonen senere blev opført. Billedet tilhører Det kongelige Bibliotek.

Bækkelund vandmølle – i baggrunden Niels Bugges kro. Billedets alder ubekendt. Det tilhører Det kongelige Bibliotek.

Tegning til Niels Bugges kro 1871. Øverst facaden, nederst grundplanen. Arkitekten ukendt. Tegningen tilhører Landsarkivet i Viborg.

hus. Den genopførtes på skrænten nord for kroen, hvor en lysning i skoven endnu oplyser om dens nøjagtige beliggenhed. Pavillonen appellerede til både gamle og unge, som det fremgår af følgende annonce fra 1902:

Stor skyttefest i Bækkelund
søndag den 27. juli.
Koncert fra 4-7.
Dans i salen fra kl. 7¹/₂ til kl. 1.
Obs. Kapervogne afgår fra Viborg.

Annoncens sidste linie peger på transportproblemet til Bækkelund. Det løstes radikalt ved Herning-banens anlæggelse, som det fremgår af annoncen fra 1912:

Bækkelund.
Søndag koncert.
Ekstratog fra Viborg kl. 3,
fra Bækkelund kl. 9,05.

I 1922 nåede man toppen:

Bækkelund.
Musik og sang
hver eftermiddag og aften.

Herefter bliver der mere stille om stedet, men driften fortsattes til omkring 1960, hvor pavillonen blev nedlagt og bygningen fjernet.

Idyllen i Bækkelund afbrødes pludselig en dag i juli 1948. Den 16. drog et skybrudlignende uvejr hen over egnen, regnen fossede ned og vandmasserne samledes i møllesøen bag kroen. Pludselig gav dæmningen efter for trykket, med et brøl satte møllesøens indhold mod Hald sø, men stødte på møllebygningen og kroens nordfløj, som i et nu reves med. Ingen personer opholdt sig i møllen, men i kroen var både personale og gæster – de fik sig naturligvis en ordentlig forskrækkelse, men herudover tog ingen skade under denne demonstration af naturens kræfter. Denne hændelse gav anledning til møllens nedlægning, men møllesøen findes stadig – nu holdt i ave

af en forsvarlig cementmur. Derimod genopførtes den bortskyllede fløj af kroen – ikke i den oprindelige stil, men i lighed med en tilsvarende fløj opført nogle år forinden, hvorved kroen fik sit nuværende udseende med den gamle bindingsværksbygning fra 1871 flankeret af to nyere fløje.

Kroen drives nu under navnet „Niels Bugges kro“. Som blikfang anvendes Niels Bugges adelsvåben, der således er kommet til at borge for krohygge og god mad.

Non mølle og Non mølle kro

(Nr. 10 på situationskortet)

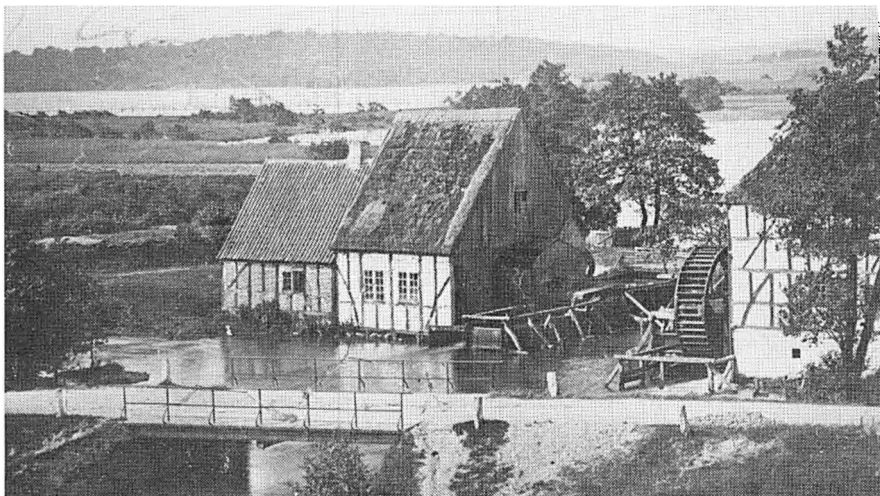
Hald søs afløb findes i søens nordøstre hjørne, hvorfra vandet gennem Non mølle å ledes til Ved sø for senere via Nørreå at ende i Randers fjord. Straks efter udløbet af søen spærredes vandets frie løb tidligere af Non mølle, hvor det ved en opstemning og et stort vandhjul blev tvunget til at drive møllens kværne. Møllen findes ikke mere – den nedlagdes omkring 1950 af den daværende ejer, entreprenør Christensen. Alligevel er et besøg på stedet stadig ulejligheden værd, og adgangen til området er fri, idet en offentlig spadseresti fører fra Viborg-Vejle-vejen helt ned til søbredden.

Følger man stien, kommer man snart ud for den overraskelse, at man møder ikke bare ét, men to vandløb, der dog samles kort før Non mølle å styrer under hovedvejen. Den nordlige har en stærk strøm, hvorimod vandet i den sydlige synes helt stillestående, men blade og kviste på overfladen forråder dog, at det langsomt er på vej østover.

Begge vandløb er kunstige. Det nordlige stammer fra 1943, hvor entreprenør Christensen anlagde de store fiskedamme i møllens bagland og skaffede sig friskt vand til dem ved denne bæks anlæggelse. Den tapper nu det meste af søens overskudsvand, hvilket forklarer både dens egen livlighed og den sydliges dørskhed.

Det sydlige vandløb, som er den egentlige Non mølle å, hvilket navn dens bredde ganske retfærdiggør, kender man derimod ingen alder på. Men at det er kunstigt, er der ingen tvivl om – dertil er dets løb altfor retlinet og dets bund altfor jævnt skrånende. Engang i middelalderen har et stort projekt været sat i gang her bestående i

1. opførelsen af en kraftig dæmning mod søen, som stemmede dens vand næsten 2 meter op.
2. anlæggelsen af en ca. 300 m lang kanal, som førte vandet fra søen til møllehjulet.

Non mølle 1874. I forgrunden Viborg-Vejle vejen. I baggrunden Det tredje Hald og Inderøen. Billedet tilhører Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Som resultat af disse anstrengelser fremkom ved kanalens slutpunkt et fald på mindst 1,5 m, hvilket kan konstateres den dag i dag ved en sammenligning mellem vandstanden i kanalen og den nye bæk. Dette betydelige fald betød stor drivkraft og dermed stor kapacitet – Non mølle blev da også én af egnens betydeligste møller.

Mølleanlæg i dette format er sjældne i Danmark – og hvor de findes, synes de altid at være opført af klostre, der var de eneste, som rådede over den fornødne sagkundskab og kapital. Non mølle danner i så henseende ingen undtagelse, idet den i den tidlige middelalder efter al sandsynlighed ejedes af nonnerne på Asmildkloster ved Viborg, hvilket ejerskab gav anledning til møllens navn, men ikke siger noget om, hvornår det store anlæg udførtes. Før 1500 kom den under Hald, som den med en kort afbrydelse tilhørte indtil 1948.

En aflægger af Non mølle eksisterer endnu. Det er Non mølle kro, der startede som udskænkingssted i møllen for de møllesøgende, men udskiltes omkring 1790 af møllerkonen Birgitte Hansdatter, efter hvem kroen også bærer navnet Birgittelyst kro. Hun opførte sandsynligvis den bygning, som kroen endnu har til huse i, hvorved den kommer til at høre til de ældste kroer ikke alene i Midtjylland, men i hele Danmark.

Hald Laden

(Nr. 11 på situationskortet)

På hovedgårdens område – vest for landevejen – ligger en meget smuk bindingsværksbygning, som har fået navnet Laden efter den brug, der oprindeligt gjordes af den. Den synes at være henvend halvandet hundrede år gammel, idet den formodentlig er opført af Jacob Engerslev Rosborg, der ejede Hald 1825-47.

Hald Laden, der nu rummer Viborg Statsskovdistrikts udstilling om Haldeggen. Akvarel af Esko Ahonen, 1984. Foto: Ruth Mulvad.

Omkring 1975 var bygningen stærkt forfalden, men Det særlige Bygningssyn erklærede den for bevaringsværdig, og en restaurering iværksattes af Viborg Statsskovdistrikt. Den toges herefter i brug som udstillingsbygning, hvor plancher og modeller på forbilledlig vis fortæller om Hald-områdets geologi, biologi og historie.

Den selvejende institution Hald

I 1948 kom Hald i statens eje som godtgørelse for en ubetalt værnemagerbøde. Dette ejerskifte kom ikke til at betyde noget afbræk i hverken avlsgårdens eller skovens drift, hvorimod hovedbygningen og parken herved kom til at ligge ubenyttede hen, da man ikke umiddelbart kunne finde en passende anvendelse for dem. Først i 1951 befolkedes stedet atter, da Danmarks internationale Studenterkomité (DIS) dette år lejede Hald.

De følgende 23 somre holdtes nu studenterlejre her, mens der om vinteren ikke skete meget, når bortses fra et par vintre, hvor flygtninge fra Ungarn og Polen beboede bygningerne. I begyndelsen af 70'erne kom DIS i vanskeligheder – økonomien haltede, og nye udgifter tegnede sig i horisonten: højere husleje, bedre brandsikring, flere vedligeholdelsesarbejder og sidst, men ikke mindst, et krav om, at huset ikke længere stod ubenyttet i perioder i vintertiden. Efterhånden blev det klart, at DIS var ved at køre træt og ville opgive sin virksomhed på Hald. Spørgsmålet om, hvad der så skulle være på gården, begyndte så småt at optage sindene.

Allerede før spørgsmålet var blevet rigtig aktuelt, havde én mand sit svar parat. Det var K. E. Hermann, som i 1971 var kommet til egnen med sit forlag *Arena*. Han havde forelsket sig i Hald og så med sorg på, at huset lemlæstedes mere og mere. For at redde det tumlede han med en plan om at stifte en selvejende institution, der skulle leje Hald og drive det som kursusjendom samtidig med, at det skulle tjene som et kulturelt samlingssted for Viborgegnen. I tidens fylde – i dette tilfælde efteråret 1973 – fremlagde Hermann sine idéer for Kultursamvirket i Viborg, som er en paraplyorganisation for de fleste af byens kulturelle organisationer. Lydhørheden var stor, og der nedsattes et lille udvalg bestående af bogtrykker Gunhild Jørgensen, biolog Marius Bager og Hermann selv, som skulle arbejde videre med sagen.

I løbet af sommeren 1974 holdt udvalget en række møder, bl.a. med skovrider Hviid, der repræsenterede staten, Halds ejer, med hvem en eventuel lejekontrakt måtte indgås. Hviid ville gerne leje stedet ud til de nævnte formål, og man begyndte derfor at lufte tanken i større kredse, hvor den overalt mødtes med velvilje. Den interesse, som egnens befolkning utvivlsomt nærer for Hald, kom således smukt til udtryk, omend den dog foreløbig kun udmøntede sig i sympati for redningsaktionen og ikke i kroner og ører.

Imidlertid var sagen begyndt at haste. DIS havde opsagt sin lejekontrakt pr. 31. dec. 1974, og staten ønskede naturligt nok en ny lejer ind straks – og flere viste sig nu interesserede i lejemålet. Skulle *Det nye Hald – Egnens Hald*, som planen efterhånden var kommet til at hedde, blive en realitet, måtte der handles hurtigt, men hvorledes skulle dette kunne lade sig gøre, så længe man endnu ikke rådede over noget økonomisk fundament i form af en selvejende institution, som kunne indgå et lejeforhold?

I denne situation tog personerne bag *Det nye Hald* et skridt, som andetsteds og i andre sammenhænge nok ville blive betegnet som et kup. I nær forbindelse med Hermanns forlag stod *Arkiv for ny Litteratur*, der er en selvejende institution stiftet 1971 med det formål at formidle forståelsen af den nye litteratur gennem oprettelsen af en studiebogsamling, foredrag, kurser m.m. og understøttet økonomisk af Viborg kommune. Det foresloges at lade Arkivet søge lejemålet, skønt dette næppe var helt i overensstemmelse med dets formålsparagraf og i hvert fald lå langt over dets økonomiske formåen. Men herved ville man få Hald på hånden, og den selvejende institution kunne – når den engang blev stiftet – leje sig ind hos Arkivet. Senere kunne rollerne så byttes om, som det havde været meningen fra første færd.

Arkivets bestyrelse lod sig vinde for denne plan og søgte lejemålet af Hald. En spændende ventetid fulgte. Men den 2. december 1974 faldt afgørelsen: mellem Statsskovvæsenet og Arkivet oprettedes denne dato en kontrakt, som gjorde Arkivet til lejer af Hald Hovedgaard med tilhørende park i en tre-årig periode.

Nu hvor man havde Hald inde, kunne man tage den med ro med hensyn til oprettelsen af den selvejende institution. Først 3 måneder senere indkaldtes til det stiftende møde, som naturligvis fandt sted på Hald, hvor Arkivet gæstfrit tilbød husrum. Da der blev budt velkommen, var der mødt

Generalforsamling i Arkiv for ny Litteratur og forlaget Arena maj 1980. Bagest fra venstre: Erling Greve Kristensen, Jess Ørnsbo, Michael Buchwald, Karl Erik Hermann, Gynther Hansen, Bent Vinn Nielsen, Henrik Bjelke, Henning Mortensen, Hanne Wienberg, Gretchen Hermann, Ingeborg Hansen og Henrik Have. Forrest fra venstre: Mikkell og Martin Mortensen, Poul Vad, Leif Hjærnøe, Maria Giacobbe, Jens Smærup Sørensen, Niels Egebak og Peter Seeberg. Foto: Katrine Ussing.

17 personer – ikke mange, men til gengæld folk, der havde indflydelse, specielt i kulturelle organisationer.

Der konstateredes på mødet enighed om, at Den selvejende institution Hald burde oprettes og fungere efter følgende hensigtserklæring:

Målet er ... gennem arrangementer at åbne dørene til Hald og give plads til foreningers og organisationers kurser og aktiviteter, så Hald bliver til gavn og glæde for hele egnen.

Aftenens største diskussionsemne blev naturligvis *Det nye Halds økonomi*.

Selvom der imødesås indtægter gennem udlejningen, forventede ingen,

at Hald ville blive en sund forretning – tværtimod måtte man regne med et stort underskud på driften, som man måtte finde udveje for at få dækket. Faktisk formodede man, at kun én tredjedel af driftsudgifterne ville kunne dækkes gennem udlejningen, de resterende to tredjedele håbede man så at få ind gennem tilskud fra det offentlige, gaver fra fonde og bidrag fra en påtænkt støttekreds, som man forestillede sig ville komme til at omfatte 500 personer.

Den daglige drift af Hald tilbød Gretchen og Karl Erik Hermann at stå for – uden løn vel at mærke, som modydelse forlangte de blot husly for sig og deres forlag. Dette generøse tilbud modtoges naturligvis med glæde, idet et svært problem herved fandt en god – og fremfor alt – en billig løsning. Set bagfra forekommer dette arrangement at være det vigtigste bidrag til, at *Det nye Hald* virkelig blev en realitet.

Af det stiftende møde fremkom også den første bestyrelse, som fik følgende sammensætning:

Skolekonsulent Tøste Baun-Christensen
Amtskommunaldirektør Haakon Brandt
Forfatter Knud Holst
Stiftamtmand F. Martensen-Larsen
Købmand Hans Pedersen
Civilingeniør N. H. Poulsen
Chefredaktør Per Sunesen.

Ved den påfølgende konstituering valgtes førstnævnte til formand og sidstnævnte til næstformand.

Det stiftende møde afholdtes 25. februar 1975. Men da var hverdagen på Hald forlængst begyndt. Hermanns var flyttet ind 16. december 1974 og var straks – egenhændigt – gået i gang med den restaurering, som var forudsætningen for, at Hald kunne blive det forsamlings- og kursussted, man drømte om. I første omgang koncentreredes anstrengelserne om forbedringer i foredragssal og opholdsrum, så mødevirksomheden kunne begynde, mens man udsatte istandsættelsen af værelserne og dermed kursusvirksomheden.

Denne politik gav bonus – allerede 30. januar 1975 udlejedes Hald første gang: 100 bibliotekarer fra Viborg amt holdt møde her og fik „frokost og

middag”, som årsberetningen lakonisk meddeler. Arrangementet forløb dog mindre selvfølgelig, end årsberetningen lader os tro. Gretchen Hermann, som stod for madlavningen, mindes endnu dagen med blandede følelser: hun kæmpede i det gammeldags køkken med pletter og pander for at få maden færdig i rette tid, hvilket da også omtrent lykkedes. Serveringen blev et helt maratonløb, idet maden skulle bringes fra køkkenet i stueetagen op i Riddersalen på 1. sal, hvor spisningen fandt sted. Efter middagen ønskede bibliotekarerne kaffe, hvilket ingen var forberedt på, men ved vellykkede improvisationer skabtes der udvej herfor, hvorefter 30 af selskabet oplyste, at de ikke drak kaffe, men ønskede te. På dette tidspunkt var Gretchen Hermann på sammenbruddets rand, men opgaven klaredes, og bibliotekarerne drog velfornøjede af gårde. Derefter måtte Hermanns rydde op, vaske op og stille borde og stole på plads.

Denne – og lignende – hændelser overbeviste Hermanns om, at de ikke selv kunne klare alle de praktiske opgaver i forbindelse med driften af Hald. Der blev derfor truffet aftale med REVA-klinikken i Hald Ege om, at mandskab herfra skulle passe parken – og da værelserne monteredes sommeren 1975 og overnatningerne begyndte, ansattes en ung pige til hjælp i huset. Herudover fik man bevilget nogle militærnægtere. Men den største lettelse var nok, at man fik en aftale med en smørrebrødsforretning i Viborg om levering af mad.

Midt i alt dette fandt Hermanns ikke alene tid til at passe deres forlag, men også til at arrangere kulturaftener, hvor de trak talere som Elsa Gress og Ulla Ryum til Hald. Også en midsommerfest blev det til i 1975, hvorved startedes en tradition, som lever i bedste velgående den dag idag.

På repræsentantskabsmødet 5. maj 1975 kunne en tilfreds formand rede-gøre for, hvad der var nået på det første halve år: restaureringen af bygnin-gerne var i fuld gang, mødevirksomheden var startet, og kursusvirksomhe-den kunne snart begynde. Disse resultater overtraf langt forventningerne, så det var ikke uden grund, at formanden sluttede sin beretning med føl-gende ord:

Og så vil jeg til allersidst også gerne takke hr. og fru Hermann for det utrættelige arbejde, de har udført i denne første fase af opbygningen.

Men også andre måtte takkes. *Det nye Hald* var blevet mødt med den

Gæstespil af Tukak' Teatret fra Fjaltring, der i 1976 opførte forestillingen „Inuit“ på Hald.
Foto: K. E. Hermann.

største velvilje rundt om, gaver og penge var strømmet ind. Man havde fået 75.000 kr. af Handelsbanken, 50.000 kr. af Kulturministeriet, en flagstang af Hedeselskabet, 1000 kr. af en bogtrykker o.s.v. Desværre havde støttekredsen svigtet, idet kun 10 havde ladet sig hverve som medlemmer.

De følgende årsberetninger var endnu mere optimistiske. Ganske vist knirkede økonomien, men der kunne dog påvises et lille overskud samtidig med, at man med stolthed kunne pege på, at der de første år var brugt 400.000 kr. til nyanskaffelser og reparationer. Også med støttekredsen gik det godt – i 1976 var medlemstallet 170, i 1977 nåedes næsten 200 og i 1978 208, hvilket senere viste sig at være kulminationen.

I 1977 udløb lejekontrakten mellem staten og Arkivet. En ny, tiårig kontrakt blev indgået, men denne gang med Den selvejende institution Hald, hos hvem Arkivet derefter blev lejer med kvartér i tårnet, hvor dets værdifulde bogsamling findes. Huslejen sattes ved denne lejlighed op fra 15.000 til 30.000 kr. om året og blev pristalsreguleret. En nyhed i kontrakten var bestemmelsen om, at forbedringsarbejder refunderes med fradrag i huslejen på indtil halvdelen. Denne bestemmelse har været stærkt medvir-

Situation fra midsummerfesten i parken 1979. I forgrunden ses Bent Meinert, der til sin død 1982 var en stærkt benyttet spillemand på Hald Hovedgaard. Foto: Karl Erik Hermann, 1979.

kende til at reparationer og nyanlæg er blevet udført, f.eks. Kapellets indretning til nordisk kunstnerbolig, hvilken plan drøftedes under indtryk af netop denne bestemmelse så tidligt som i 1977.

I 1978 opnåede Hald at komme med på budgettet for Kultursamvirket i Viborg, hvilket betød store, nye tilskud, det første år således 54.000 kr. Formanden kunne da også endnu dette år i sin beretning luften optimisme og tillid til fremtiden: „... vi tror, at vi har kraft og penge til at være på Hald i mange år endnu“. Men så indtraf to uventede hændelser. Først satte det ind med en usædvanlig hård vinter, der som følge af de stigende oliepriser betød et udgiftschok. Og dernæst blev Karl Erik Hermann syg, så alle kunne indse, at man ikke længere kunne lukrere på hans arbejdskraft, hvorfor man nødsagedes til at ansætte en lønnet inspektør, der skulle forestå den daglige drift, mens Hermanns fortsat varetog administration og regnskab.

Disse to økonomiske øretæver førte Hald ud i en alvorlig krise. I den føl-

gende tid vrimler beretningerne med dystre tal – f.eks.: „Diverse reparationsarbejder, først og fremmest som følge af den hårde vinter, har kostet over 20.000 kr.“ Og: „Vi har allerede nu (d.v.s. 22. aug. 1979) fyret for samme beløb som hele sidste år ... 24.000 kr.“ Sidst på året 1979 var krisen akut, og man fandt det nødvendigt at fyre den nyansatte inspektør, der således fik mindre end et år på Hald. Men takket være denne disposition og ekstraordinære tilskud fra det offentlige og støttekredsmedlemmerne lykkedes det at holde skuden flydende. Imidlertid var situationen alt andet end lystelig – Hald stod nu uden anden arbejdskraft end Hermanns, der ikke kunne klare den overmægtige opgave alene og forøvrigt havde meddelt, at de ville forlade Hald 1. januar 1981.

Hvad skulle man gøre? Arbejdskraft måtte der til – men hvilken slags? Tvivlrådigheden var stor, som det ses af et brev, formanden skrev på dette tidspunkt: „... er det en ny inspektør eller en pedel eller en langtidsledig eller måske lidt af hvert, som vi har brug for og skal lede efter?“ Efterhånden nåede man til den konklusion, at det, man havde brug for, var en mand, som kunne forestå såvel ledelsesfunktionerne som det praktiske arbejde – og en sådan person mente man netop at have på hånden. Men hvorledes skulle man kunne betale ham, når pengeskassen var tom? En løsning fandtes ved at sammenstykke en løn fra flere kilder: Arkivet, Kultursamvirket i Viborg og Den selvejende institution Hald. Således blev det muligt at ansætte Erling Greve Kristensen, som overtog hvervet 1. marts 1980.

Få dage senere tiltrådte den første langtidsledige, betalt af Viborg kommune. Denne lykkelige ordning er senere blevet videreført og udvidet, så Hald nu har ansat to langtidsledige og Arkiv for ny Litteratur én – samtidig med at Hald selv har ansat en altnuligmand på halvtid og en sekretær på deltid. Med denne medarbejderstab er Hald, om ikke selvforsynet, så i hvert fald nogenlunde forsynet med arbejdskraft.

Også på den økonomiske front er situationen bedret. Dette er sket først og fremmest ved større offentlige tilskud, men også gennem målbevidste bestræbelser på at dæmpe udgifterne og øge indtægterne. Det første er lykkedes især via nedbringelsen af olieregningen gennem energibesparende foranstaltninger, det andet ved en støt voksende belægningsprocent på Hald opnået ved mund-til-mund metoden – et enkelt år steg lejeindtægten med næsten 40%. Nu er situationen den, at efterspørgselen i perioder er større end udbuddet, hvorfor man kan være nødt til at sige nej til arrangementer.

Anny Holmgard som den unge pige Anna i Henry Myers skuespil „Djævelen på Hald“, opført på Det tredje Hald 18.-20. juni 1983. Stykket omhandler perioden, hvor jøderne de Lima ejede Hald. Foto: Hans Henrik Schmidt, 1983.

Med udgangen af 1980 ophørte Gretchen og Karl Erik Hermanns virksomhed på Hald. Bestyrelsen ønskede naturligvis at takke de to mennesker, som fremfor nogen havde fået *Det nye Hald* op at stå, men de frabad sig enhver form for hæder og tillod blot at lade sig udnævne til æresmedlemmer af repræsentantskabet. Men *Arena* blev – under ny ledelse. Imidlertid måtte Halds trofaste følgesvend ændre praksis i 1983. En redaktionskomité under navnet Redaktion *Arena* afgør nu, hvilke titler der skal udendes, mens trykning og distribution er gået over til Gyldendal.

I 1981 fik Hald tilbudt at overtage forpagtningen af Niels Bugges kro. Man drøftede seriøst muligheden af at drive kroen som selvejende institution ved en forpagter, men erkendte til sidst, at man ikke magtede at sluge den store mundfuld. I stedet gik forpagtningen til Per Nielsen, med hvem Hald indgik en samarbejdsaftale vedrørende både forplejning og logi, hvorved nogle brændende problemer løstes på særdeles tilfredsstillende vis.

Hverken i medgang eller modgang tabtes målet, at gøre Hald til et kulturelt samlingssted, af syne. Et stort antal arrangementer, forestået dels af Hald, dels af Arkivet, har fundet sted i årenes løb – alene i 1983 var der 24. Utallige kulturpersonligheder – herunder naturligvis særlig mange forfattere – har således stået på podiet på Hald og delagtiggjort egnens befolkning i tidens tanker.

Det egentlige „flagskib“ blandt arrangementerne er dog den traditionsrige sommerfest, der ruller af stabelen en lørdag i juni. Om eftermiddagen bydes på et afvekslende program i parken, om aftenen på et friluftsskuespil, der gentages de følgende aftener. Det er en nu næsten fastslået tradition, at skuespillet skrives af en lokal forfatter og beskæftiger sig med et emne Hald vedrørende. Det siger noget om stedets rige historie, at der foreløbig ikke savnes stof til dette brug.

Rækken af friluftsskuespil ser således ud:

1975: De tre hanrejer. Et gammelt italiensk stykke bearbejdet af Henning Nielsen.

1976: Brandens opståen. Af Niels Fenger. Om Viborg bys brand 1726.

1977: Spectaklerne på Hald. Af Niels Fenger. Om Frederik Schinkel.

1978: Der flages på Hald for hr. Bugge. Af Henning Pedersen. Om 1300-tallets stormandspolitik.

1979: Med lov skal land trykkes. Af Henning Pedersen. Om Grevens fejde.

Fra opførelsen af Peter Seebergs skuespil „Pastor Blicher kommer altid ... for sent“ ved mid-sommerfesten i parken på Hald 19.-21. juni 1982. Fra venstre ses Bent Schou Jensen, Lene Larsen, Karen Marie Nielsen, Anker Schou Jensen. Foto: Henrik Spanggaard Munch, 1982.

1980: Den sidste herremand på Hald. Af Johannes Krogh. Om retsopgøret efter Danmarks besættelse 1940-45.

1981: Som man råber i skoven. Af Henning Pedersen. Om Haldlejrene 1868-80.

1982: Pastor Blicher kommer altid ... for sent. Af Peter Seeberg. I anledning af 200-året for Blichers fødsel.

1983: Djævelen på Hald. Af Henry Myers. Om jødeslægten de Lima på Hald.

1984: Af skade bliver man klog. Af Henning Pedersen. Om bisp Jørgen Friis.

En helt ny – og særdeles spændende – aktivitet toges op i efteråret 1983, hvor den nordiske kunstnerbolig i Kapellet indviedes. Her kan en kunstner fra et af de nordiske lande bo en kortere periode og arbejde i Halds inspire-

rende omgivelser. Den første, der beboede lejligheden, var den finske maler Esko Ahonen, hvis resultater af opholdet ses flere steder i denne bog.

Om kort tid kan Den selvejende institution Hald fejre sit 10 års jubilæum. I forhold til gårdens lange historie er dette årsmål naturligvis kun for en partantes at regne. Alligevel er jubilæet noget af en begivenhed, for i løbet af disse år er det virkelig lykkedes at realisere idéen om Hald som egnens kulturelle samlingssted.

Dette har naturligvis kun været mulig ved en massiv opbakning fra egnens beboere, hvis støtte der også vil blive brug for i fremtiden, hvor det vil komme til at handle om at bevare og konsolidere det vundne. Det fortsat stigende besøgstal tyder på at denne støtte vil blive givet – og at stedet i endnu højere grad vil komme til at fortjene betegnelsen Egnens Hald.

Fra opførelsen af Henning Pedersens skuespil „Der flages på Hald for hr. Bugge“ foran hovedbygningen på Hald ved midsommerfesten 1978. Foto: Karl Erik Hermann, 1978.

Kapellet, nu i brug som nordisk kunstnerbolig. Akvarel af Esko Ahonen, 1984. Foto: Ruth Mulvad.

„Politiske kopper“. Sådanne kopper med politikerportrætter havde folk stående fremme for at demonstrere deres politiske tilhørsforhold i provisorieårene. Naturligvis nød kun de kendteste politikere denne ære – blandt disse var Halds ejer i årene 1881-92, Christopher Krabbe, der ses på koppen til venstre. Han var formand for folketinget 1870-83 og i den periode én af de ledende personer i partiet Venstre. Senere gik han over til Det radikale Venstre og var forsvarsminister i den første radikale regering 1909-10. De to andre er Frede Bojsen (i midten) og N.F.S. Grundtvig (til højre). Kopperne tilhører Ølgod Museum. Foto: Lennart Larsen.

EJERLISTE

- 1328: Ludvig Albertsen Eberstein
- 1328-1346: Peter Ludvigsen Eberstein
- 1346-1359: Niels Bugge
- 1359- : Gotskalk Skarpenberg
- : Valdemar Atterdag
- 1393: Dronning Margrethe
- 1393-1536: Viborg bispestol
- 1536-1660: Krongods – med følgende lensmænd:
 - Henrik Rantzau 1536-1540
 - Henrik Blome 1540-1541
 - Christoffer Stygge Rosenkrantz 1541-1544
 - Otte Krumpen 1544-1569
 - Corfitz Viffert 1569-1573
 - Niels Jonsen 1573-1583
 - Niels Skram 1583-1585
 - Jørgen Skram 1585-1592
 - Henrik Below 1592-1596
 - Jørgen Friis 1596-1601
 - Christen Holck 1601-1611
 - Kjeld Krabbe 1611-1612
 - Knud Axelsen Gyldenstjerne 1612-1637
 - Jørgen Enevoldsen Seefeld 1637-1648
 - Ebbe Ulfeldt 1648
 - Frantz Pogwisch 1648-1652
 - Hilleborg Krafse, enke efter ovennævnte 1652-1655
 - Mogens Arenfeldt 1655-1656
 - Ulrik Christian Gyldenløve 1656-1658
 - Ove Gjedde 1658-1660
- I perioden 1660-1664 forpagtede Ebbe Gyldenstjerne Hald.
- 1664-1703: de Lima'erne
- 1703-1712: Gregers Daa
- 1712-1717: Ove Henrik Juul-Rüsensten
- 1717-1736: Jens Jørgensen Seerup
- 1736-1741: Enevold Andersen Heug
- 1741-1745: Christen Heug
- 1745-1750: Vilhelm Gyldenkrone

1750-1794: Frederik Schinkel
 1794-1798: Charlotte Amalie Schinkel
 1798-1808: Ove Høegh-Guldberg
 1808-1810: Henrik Muhle de Hoff
 1810-1825: Jacob Rosborg og Christian Tolstrup
 1825-1847: Jacob Rosborg
 1847-1851: Staten. Forpagter: H.L. Tolstrup
 1851-1881: Frederik Anton Monrad Krabbe
 1881-1892: Christopher Krabbe
 1892-1919: Aage Krabbe
 1919-1922: Steen Giebelhausen
 1922-1923: Holger Marthinsen
 1923-1932: Fr. Voetmann
 1932-1936: Holger Marthinsen
 1936-1943: Poul Andersen Arkner
 1943-1944: M. Mikkelsen
 1944-1948: Thomas C. Christensen
 1948- : Staten – med følgende lejere:
 Danmarks internationale studenterkomité. DIS, 1951-1974
 Arkiv for ny Litteratur 1974-1977
 Den selvejende institution Hald 1977-

BILLEDFORTEGNELSE

Situationskort over Haldområdet.	6
Plan over Det første Hald.	10
Rekonstruktionsforslag til Det første Hald.	11
Esko Ahonens akvarel af Det første Hald.	13
Plan over Det andet Hald.	16
Foto af hypocaust på Det andet Hald.	18
Tegning af hypocaustens virkemåde.	19
Niels Bugges våbenskjold.	20
Esko Ahonens akvarel af Det tredje Hald.	23
Jørgen Friis' våbenskjold.	23
Plan over Det tredje Hald.	25
Principskitse af vindebroen på Det tredje Hald.	28
Plan over hovedporten ved Det tredje Hald.	29
Tegning af kanonstilling på Det tredje Hald.	32
Christen Dalsgaards billede af Det tredje Hald.	34
Tallerken fra restauranten i tårnet på Det tredje Hald.	35

Resens prospekt af Det tredje Hald.	36
Hald søs udstrækning ved eventuel sænkning af vandstanden.	40
Plan over undersøiske stolper ved Det tredje Hald.	41
Tegning af undersøiske stolper ved Det tredje Hald.	43
Gregers Daas våbenskjold.	45
Plan over Det fjerde Hald.	46
Charlotte Amalie Schinkels billede af Det fjerde og Det femte Hald.	47
Silhouet af Frederik Schinkel.	50
Skematisk grundplan over Det femte Hald 1795.	51
Charlotte Amalie Schinkels tegninger af Hald set fra Inderøen og fra tårnet på Det femte Hald.	52
V. Gertners portræt af den 88-årige Charlotte Amalie Schinkel.	54
Maleri af Rut Rebekka Sigurjonsdottir: Charlotte Amalie Schinkel som ung.	55
J. F. Richardts prospekt af Hald 1859.	57
Møbler fra Det fjerde Hald.	57
Forslag til ændring af Det femte Hald 1800.	58-59
Skematisk grundplan af Hald Hovedgaard 1984.	60
Længdesnit af parken.	62
Plan af parken 1790.	63
Vildtbanesten ved vejen til Hald.	66
Kort over militærlejren ved Hald 1868.	68
Kort over Røde Kors lejren 1922.	69
Bækkelund vandmølle 1869.	72
Bækkelund vandmølle og Niels Bugges kro.	72
Tegning til Niels Bugges kro 1871.	73
Foto af Non mølle 1874.	77
Esko Ahonens akvarel af Hald Laden.	78
Generalforsamling i Arkivet og Arena på Hald 1980.	82
Tukak' Teatret optræder i foredragssalen 1976.	85
Situation fra midsommerfesten 1979.	86
Scene fra skuespillet „Djævelen på Hald“ 1983.	88
Scene fra skuespillet „Pastor Blicher kommer altid ... for sent“ 1982.	90
Publikum ved skuespillet „Der flages på Hald for hr. Bugge“ 1978.	91
Esko Ahonens akvarel af Kapellet.	92
Christopher Krabbe på kop.	92

LITTERATUR

Ved udarbejdelsen af nærværende bog har været anvendt følgende værker, af hvilke de to førstnævnte må anses for hovedværker, mens resten berører emnet mere perifert. Iøvrigt gør listen ikke krav på at være udtømmende.

Andersen, Valdemar: Hald hovedgård. 1977.

Gulddal, M.E.: Hald. I Fra Viborg amt 1955.

Krabbe, Aage: Hald. I Lagerbote nr. 29 og 30, 1918.

Høgsbro, Kirsten-Elisabeth: Vildtbanepæle. I Antikvariske studier. 1977.

Bager, Marius: Bidrag og synspunkter til Haldområdets historie. Utrykt manuskript. 1972.

Sauter, Emil: Mindeblad for Lejren ved Hald. Husvennen nr. 37, 1875.

Fabricius, A.: Hald og Omegn. 1874.

Jylland. Illustreret Rejsehaandbog. Udgivet af Foreningen Fremtiden, udgaverne 1870 og 1871.

Galster, Kjeld: Viborg under besættelsen 1627-29. I Fra Viborg amt 1948.

Both, L.: Danmark. En historisk-topographisk Beskrivelse. 2. Del. 1872.

Goldschmidt, M.: En Hedereise i Viborg-Eggen. Ved Valdemar Andersen. 1954.

Vestergaard, Kristian: Vandmøller i Viborg amt. 1975.

Bonde, Karen Else (red.): Litteratur om Viborg kommune. Bibliografi til og med 1979. 1983.

